Przemiany zachodniego dziedzińca w opactwie Cystersów w Mogile

Klasztor Cystersów w Mogile (ryc. 1) jest jednym z najstarszych obiektów sakralnych na terenie krakowskiej aglomeracji osadniczej, które funkcjonowały nieprzerwanie od XIII wieku. Jego początki sięgają 1225 roku, kiedy to cystersi zostali przeniesieni z Prandocina na teren Mogiły i osadzeni na terasie nadzalewowej Wisły i Dłubni. Ówczesna wieś znajdowała się prawdopodobnie poza rejonem obecnego Szpitala Specjalistycznego im. Stefana Żeromskiego, przypuszczalnie już na obszarach położonych przy ujściu Dłubni do Wisły, a więc na terenie zajmowanym przez osadę w Mogile w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych (ryc. 2). W rejonie wspomnianego szpitala od końca V lub początku VI stulecia znajdowało się dość duże stanowisko archeologiczne z licznymi obiektami świadczącymi o nieprzerwanym funkcjonowaniu osadnictwa aż do początku XI wieku[1]. Zdaniem badaczy w pierwszych latach XI stulecia osada ta „nagle przestała istnieć", zaś zamieszkująca ją ludność została prawdopodobnie przeniesiona na inny teren. Mógł to być wspomniany rejon u ujścia Dłubni. W tym miejscu warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że relikty podobnie datowanych osad wczesnośredniowiecznych odkryte zostały także po wschodniej stronie wsi Mogiła[2]. Są one oddalone od klasztoru o około 2 km, zaś pozyskane z nich zabytki pozwalają łączyć ich funkcjonowanie z okresem pomiędzy VI a XII wiekiem[3]. W świetle powyższych informacji można stwierdzić, że tereny przeznaczone pod budowę klasztoru były na początku XIII wieku całkowicie pozbawione stałego osadnictwa.

Ryc. 1. Kraków-Mogiła, opactwo Cystersów. Zabudowania kościoła św. Wacława i Najświętszej Marii Panny, zachodnie skrzydło klasztoru (w głębi) oraz podcienia arkadowe (z lewej strony) po przebudowie zewnętrznego dziedzińca. Widok od północnego zachodu; fot. Grażyna Zaitz

Badania archeologiczne prowadzone przy budowie Szpitala im. Żeromskiego w latach 1951–1963 doprowadziły do odkrycia różnorodnych zabytków ruchomych oraz obiektów mieszkalnych i gospodarczych funkcjonujących głównie w starszych fazach średniowiecza[4]. Do dziś nie udało się natomiast odkryć osady wczesnośredniowiecznej, istniejącej w Mogile bezpośrednio w okresie poprzedzającym przybycie tu cystersów. Nie zlokalizowano też ani nekropoli pogańskiej, zapewne ciałopalnej, powiązanej z ludnością wiślańską z VII–X wieku, ani też wczesnochrześcijańskiego

[1] Zob. Hachulska-Ledwos R.: *Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile*. „Materiały Archeologiczne Nowej Huty" 1971 t. 3, s. 7; eadem: *Próba periodyzacji ceramiki wczesnośredniowiecznej w rejonie Nowej Huty*. „Archeologia Polski" 1985, t. 30, s. 113–159.

[2] Por. Buratyński S.: *Dwudziestolecie badań archeologicznych na terenach Huty im. Lenina i Nowej Huty*. „Sprawozdania Archeologiczne" 1970, t. 22, s. 253–255. Zob. też Karty Ewidencyjne Stanowisk Archeologicznych (KESA) Kraków-Mogiła, stan. 59 oraz stan. 62, 62A i 62B, nr 22 i 25 na obszarze Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) nr 102–58 w archiwum Działu Krakowa Przedlokacyjnego Muzeum Archeologicznego (dalej cyt. DKP MA) w Krakowie.

[3] Por. Dąbrowska E.: *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII–X wieku*. Wrocław 1973, s. 236–239; Poleski J.: *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne" 1992, t. 52, s. 112, 131–135. Najmłodszy obiekt archeologiczny (nr 260) odkryty na tych stanowiskach datowany był ostrogą żelazną na XIII–pocz. XIV w., większość ceramiki pozyskanej z nawarstwień i obiektów nie przekraczała jednak XII stulecia.

[4] Hachulska-Ledwos R.: *Wczesnośredniowieczna osada*…, s. 193–208.

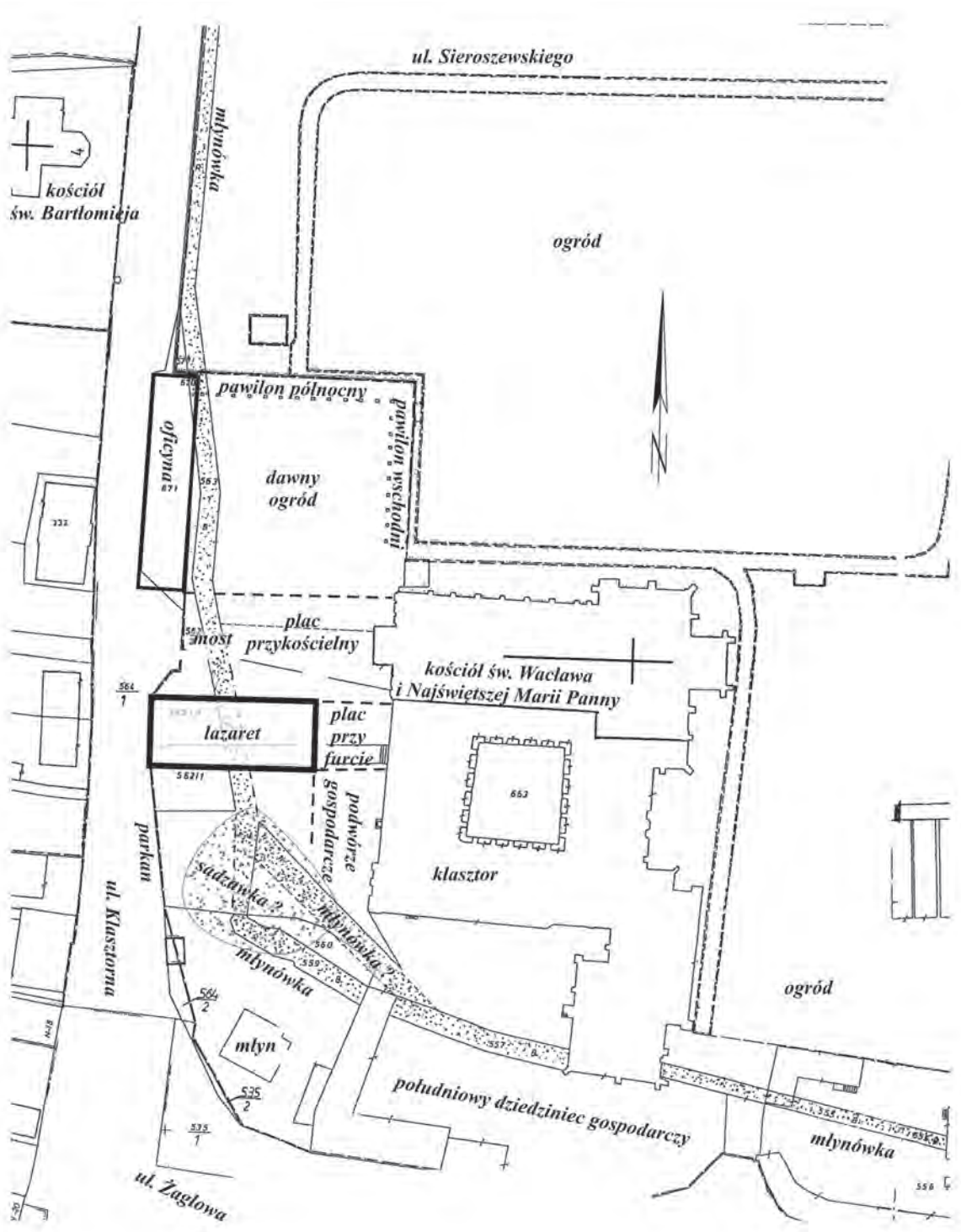
Ryc. 2. Wycinek mapy topograficznej z 1933 r. z zaznaczonymi zabudowaniami klasztoru (a) i kościoła św. Bartłomieja (b) oraz z osadami archeologicznymi w rejonie Szpitala Specjalistycznego im. Stefana Żeromskiego (c), Kopca Wandy (d) i wsi Mogiła (e, f), a także z korytem młynówki (g); oprac. Michał Zaitz

cmentarza szkieletowego, na którym grzebano zmarłych od schyłku X do XIII stulecia. Być może ciałopalna nekropola z czasów pogańskich znajdowała się w rejonie Kopca Wandy (ryc. 2) wiązanego przez tradycję ludową z legendarną córką księcia Krakusa[5], natomiast ewentualnym śladem wczesnochrześcijańskiej nekropoli mogły być pojedyncze pochówki szkieletowe odkryte w 1955 roku przypadkowo w rejonie skrzyżowania ulic Klasztornej i Igołomskiej[6]. Od XIII lub XIV stulecia rolę taką mógł już pełnić cmentarz położony wokół obecnego drewnianego kościoła parafialnego św. Bartłomieja, a w pewnym stopniu (zapewne dla niektórych grup społecznych) także nekropola przy świątyni opackiej pod wezwaniem św. Wacława i Najświętszej Marii Panny (ryc. 3).

Bardzo bogate materiały zabytkowe pozyskane podczas badań w rejonie szpitala wskazują, że znajdująca się tam osa-

[5] Por. Radwański K.: Kopiec Krakusa składnikiem wielkiego cmentarzyska kurhanowego na krakowskich Krzemionkach. W: *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków 2000, s. 267–280; Zaitz E.: *Kraków u progu drugiego tysiąclecia*. Dzieje Podkarpacia, t. 5. Krosno 2001, s. 109–160; idem: Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa (Settlement colonization on the area of Krakow in the early middle ages). W: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy*. Red. nauk. E. Firlet. Kraków 2006, s. 220–272. Wystawa w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, pałac Pod Krzysztofory, 5 czerwca – 12 listopada 2006 r., kuratorzy Elżbieta Firlet, Emil Zaitz. Podczas szerokopłaszczyznowych badań wykopaliskowych prowadzonych u podnóża Kopca Wandy odkryto bardzo skromne ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, natomiast nie uzyskano jakichkolwiek danych potwierdzających istnienie w tym miejscu nekropoli słowiańskiej sprzed XI stulecia.

[6] Zob. Buratyński S.: *Dwudziestolecie badań*…, s. 253. Por. też KESA Kraków-Mogiła, stan. 29, nr 9 na obszarze AZP nr 102–57, w archiwum DKP MA w Krakowie.

Ryc. 3. Zachodni dziedziniec oraz zabudowania klasztorne z zarejestrowanym układem działek katastralnych z początku XX w. oraz z rekonstruowanym przebiegiem młynówki i lokalizacją odkrytych murów; oprac. Michał Zaitz

da przestała istnieć, zanim krakowski biskup Iwo Odrowąż przeniósł w 1225 roku klasztor cystersów do podkrakowskiej „posiadłości w Mogile nad Dłubnią". Poważniejszych śladów wskazujących na istnienie w miejscu lokowanego klasztoru osadnictwa sprzed XIII wieku nie odkryto także w trakcie dotychczasowych badań archeologicznych na terenie opactwa. Można więc stwierdzić, że „posiadłość" przekazana cystersom była przed 1225 rokiem pozbawiona stałej zabudowy wiejskiej oraz jakichkolwiek obiektów gospodarczych związanych ze schyłkiem wczesnego średniowiecza. A zatem klasztor lokowany był na obszarze całkowicie niezabudowanym. Stałemu osadnictwu mogły tu wówczas nie sprzyjać tereny podmokłe, które prawdopodobnie położone były w szerokiej dolinie Dłubni po wschodniej stronie obszaru przeznaczonego pod klasztor. Na ich miejscu znajdowały się później stawy rybne, a dziś część z nich zajmuje kompleks sportowy Na Stawach, związany z klubem sportowym Hutnik. Nowego znaczenia gospodarczego obszary

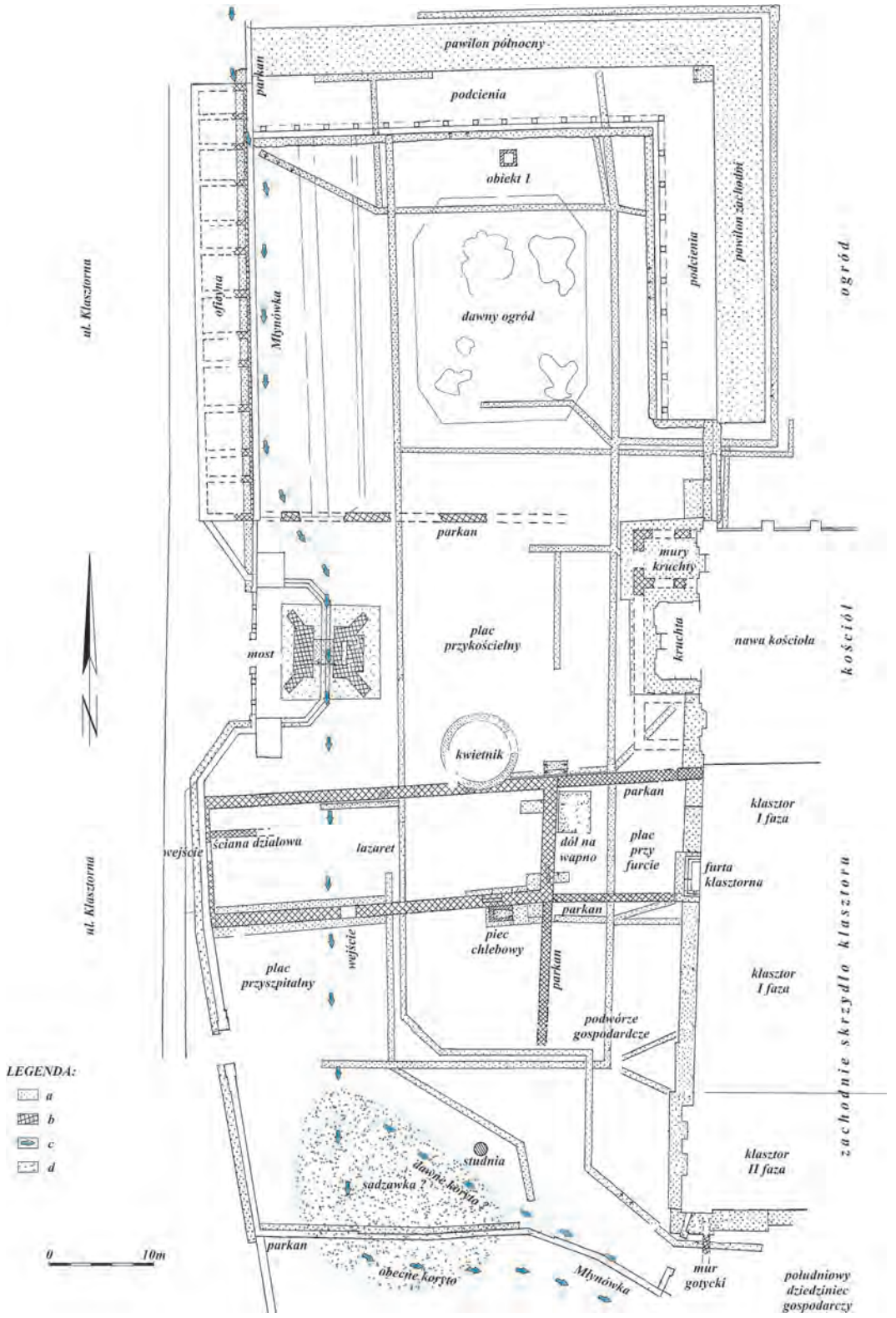
Ryc. 4. Budowa kościoła św. Wacława i Najświętszej Marii Panny oraz zabudowań klasztornych w połowie XIII w.. Wizualizacja wykonana przez Marcina Orkisza w 2006 r. Na widoku błędnie zaznaczono przebieg młynówki. Por. Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy. *Kraków 2006, s. 281–282*

te nabrały dopiero po osadzeniu tu cystersów. Dla tego zakonu parającego się także produkcją nowoczesnych – jak na owe czasy – ceramicznych materiałów budowlanych lokalne glinianki mogły stanowić bardzo ważne zaplecze budowlane i gospodarcze. Na bazie znajdujących się tu złóż gliny, lessu i piasku już od początku XIII stulecia rozwinięto produkcję cegły i dachówek ceramicznych, które na masową skalę wykorzystywano najpierw do budowy kościoła opackiego, a później także do wznoszenia zabudowań klasztornych oraz budynków gospodarczych (por. ryc. 4). W dużo mniejszym zakresie wykorzystywano tu materiał kamienny ze względu na znaczne oddalenie złóż tego surowca od klasztoru. Pod względem stosowania w budownictwie ceramicznych materiałów budowlanych cystersi pełnili rolę prekursorów w średniowiecznej aglomeracji krakowskiej. W jej centrum podobną działalność produkcyjną i budowlaną prowadzili dominikanie, osadzeni w tym samym czasie przez biskupa Iwona Odrowąża przy romańskim kościele Świętej Trójcy na przedpolu umocnień obronnych podgrodzia – Okołu, a nieco później także franciszkanie działający w Krakowie od czwartej dekady XIII wieku.

Klasztor Cystersów w Mogile nie był do tej pory przedmiotem systematycznych badań archeologicznych. Niewielkie prace o charakterze ratowniczym oraz nadzory badawcze prowadzone tu były dopiero w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku[7]. W 1963 roku kontrolą archeologiczną objęto przekopy ciepłownicze w kościele, wykonując dodatkowo dwie niewielkie sondy we wschodniej części nawy świątyni, w 1971 i 1974 roku dokumentowano przekopy instalacyjne usytuowane na dziedzińcu zachodnim, natomiast w 1975 roku nadzorowano prace ziemne prowadzone w ogrodzie klasztornym w pobliżu murów kościoła i klasztoru[8]. Badania te nie doprowadziły do odkrycia śladów pradziejowego i wczesnośredniowiecznego osadnictwa, natomiast rozpoznano w nich relikty zabudowań i nawarstwienia związane z przemianami klasztoru w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych. Odzwierciedleniem niezbyt obiecujących wyników badań oraz niewielkiego zainteresowania osadnictwem w rejonie klasztoru stały się wspomniane Karty Ewidencyjne Stanowisk Archeologicznych (KESA), które sporządzono po badaniach weryfikacyjnych przeprowadzonych w 1981 roku w ramach realizacji ogólnopolskiego programu określanego mianem Archeologicznego Zdjęcia Polski. Na terenie klasztoru nie wyróżniono wówczas żadnego stanowiska archeologicznego (!), natomiast taką rangę uzyskały przypadkowe znaleziska z koryta dawnej młynówki klasztornej. Chodzi tu o odkryte w 1953 i 1955 roku resztki bliżej nieokreślonych konstrukcji drewnianych oraz przedmioty żelazne i ułamki średniowiecznej (?) ceramiki. Znaleziono je po północnej i południowej stronie terenów klasztornych,

[7] Zob. Radwański K.: *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.* „Materiały Archeologiczne" 1965, t. 6, s. 212–213; Reyniak J.: *Kraków-Nowa Huta, klasztor OO. Cystersów w Mogile.* „Informator Archeologiczny. Badania 1971" 1972, s. 253.

[8] W 1963 r. badania sondażowe prowadziła Barbara Nowogrodzka (Gedlowa), w 1971 i 1974 r. Jacek Reyniak zadokumentował kilka odcinków wykopu kanalizacyjnego położonego na zachodnim dziedzińcu (w rejonie gotyckiej budowli), natomiast w 1975 r. Emil Zaitz prowadził kontrolę wykopu wodociągowego w ogrodach po północnej stronie kościoła oraz po wschodniej stronie klasztoru.

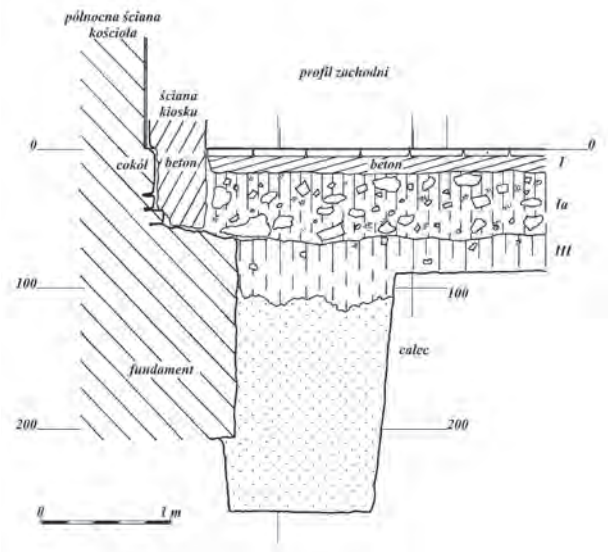

Ryc. 5. Dziedziniec po zachodniej stronie zabudowań klasztornych z zaznaczonymi wykopami instalacyjnymi i budowlanymi (a), reliktami odkrytych murów (b), rekonstruowanym korytem młynówki (c) oraz zasięgiem domniemanej sadzawki na jej zakolu (d); oprac. Michał Zaitz

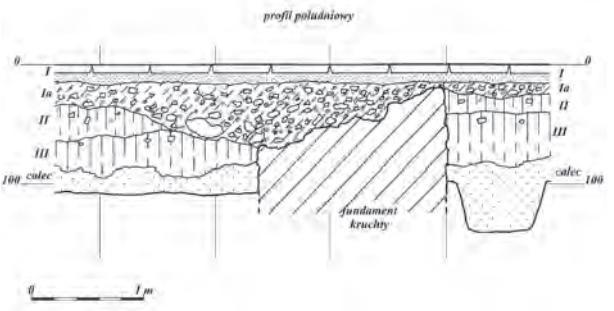
w pobliżu skrzyżowania ulicy Klasztornej z ulicą Wacława Sieroszewskiego, a także z ulicą Żaglową[9].

Na terenie opactwa Cystersów w Mogile nie przeprowadzono także większych, systematycznych badań architektonicznych. Zasadniczo dotychczasowa wiedza o przemianach architektonicznych całego zespołu sakralnego jest rezultatem prac związanych z konserwacją kościoła opackiego oraz najstarszych zabudowań klasztornych, które

[9] Buratyński S.: *Dwudziestolecie badań…*, s. 253, por. KESA Kraków-Mogiła, stan. 26 i 27, nr 7 na obszarze AZP nr 102–57.

Ryc. 6. Ogród przy północno-zachodnim narożniku świątyni. Wykop budowlany z odkrytymi reliktami północnej ściany gotyckiego kościoła oraz z warstwą humusową (III) stanowiącą poziom użytkowy od wczesnego średniowiecza do czasów współczesnych. Na niej nasyp niwelacyjny z XX w. (Ia); rys. Grażyna Zaitz

Ryc. 7. Dziedziniec przy zachodniej elewacji kościoła. Wykop budowlany z reliktami murów gotyckiej lub renesansowej kruchty, dawną warstwą humusową (III), reliktami nowożytnego poziomu użytkowego (II), z gruzem pochodzącym z rozbiórki murów kruchty w 1779 r. oraz nasypem niwelacyjnym z XIX–XX w. (Ia); rys. Grażyna Zaitz

były kilkakrotnie podejmowane w XX wieku i w początku XXI wieku, a także analizy oraz interpretacji niezbyt licznych źródeł historycznych związanych z klasztorem. Pełne omówienie dotychczasowych badań prowadzonych przez historyków sztuki i architektów, jak również prac konserwatorskich oraz literatury dotyczącej klasztoru znajduje się w najnowszych publikacjach pochodzących z przełomu XX i XXI stulecia[10].

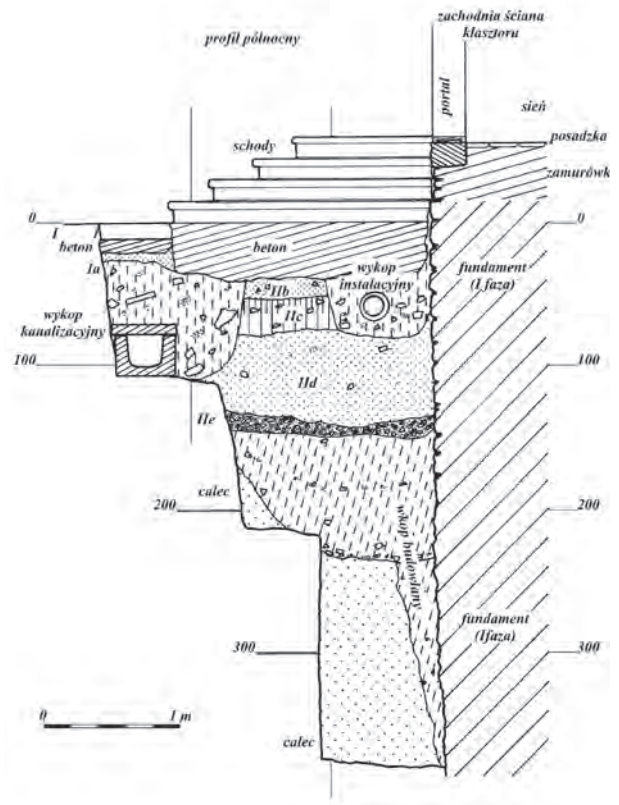
Od 2005 roku na terenie opactwa prowadzone były prace ziemne, które miały na celu konserwację i zabezpieczenie murów zachodniego skrzydła klasztoru oraz przygotowanie kompleksowego remontu nawierzchni dziedzińca zewnętrznego położonego po zachodniej stronie zabudowań. W ramach tych działań w kolejnych latach wykonano przebudowę sieci energetycznej, ciepłowniczej, wodociągowej i kanalizacyjnej, wzmocniono i zaizolowano gotyckie mury zachodniego skrzydła klasztoru oraz fundamenty barokowej elewacji świątyni, przebudowano parkan zamykający ogrody od ulicy Klasztornej, rozbudowano pawilony zlokalizowane po północnej stronie świątyni, które zamykają zewnętrzny dziedziniec od strony północnej i wschodniej (zob. ryc. 5)[11]. Ponadto przeprowadzono wiercenia geologiczne na dziedzińcu i w ogrodach oraz niewielkie badania sondażowe przy murach klasztoru, rozpoznając wstępnie nawarstwienia zalegające w różnych częściach opactwa. Ostatnim etapem prac była wymiana dotychczasowej nawierzchni z płyt betonowych na posadzkę z kamiennej kostki brukowej. Podczas tych robót w 2011 i 2012 roku wzmocniono podbudowę bruku przez usunięcie z dziedzińca rozluźnionych nasypów niwelacyjnych i zastąpienie ich tłuczniem, uporządkowano zieleń (z częściową wymianą drzewostanu) oraz zrekultywowano dotychczasowe skwery. W nowej nawierzchni dziedzińca malowniczo wyeksponowano przybliżony przebieg dawnej młynówki, zlokalizowano i odtworzono most funkcjonujący nad jej korytem od XV lub XVI wieku do XIX lub połowy XX stulecia, a także zaakcentowano przebieg murów średniowiecznego lazaretu położonego w południowej partii dziedzińca.

Wszystkie prace ziemne i budowlane związane z przebudową dziedzińca zachodniego objęte były stałym nadzorem archeologicznym i architektonicznym oraz badaniami o charakterze ratowniczym[12]. Od 2005 roku w przekopach instalacyjnych (m.in. energetycznych, wodociągowych i kanalizacyjnych), a także w wykopach budowlanych (m.in. pod fundament pomnika św. Jana Pawła II), szybikach geotechnicznych i odwiertach geologicznych odkrywano zazwyczaj strop calca, warstwę dawnego humusu oraz nasypy o charakterze niwelacyjnym i relikty poziomów użytkowych

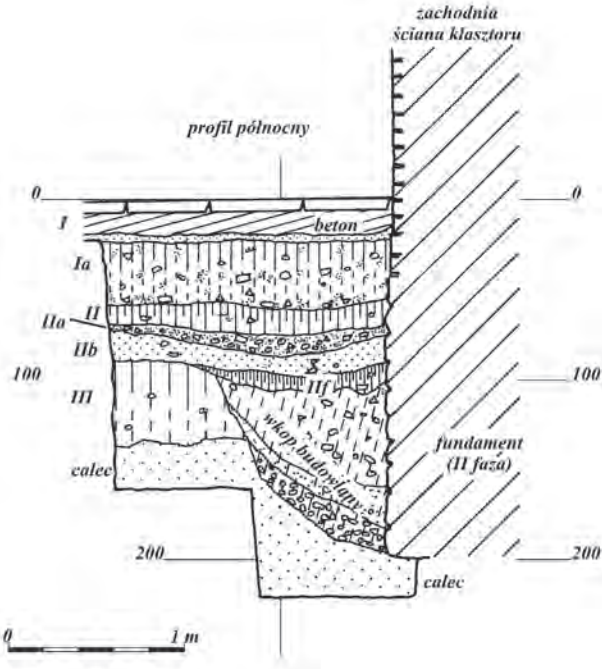
[10] Por. Dettloff P.: *Dzieje restauracji i konserwacji kościoła OO. Cystersów w Mogile w XX wieku*. „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego" 1998, t. 8, s. 63–85; Łużyniecka E.: *Architektura średniowiecznych klasztorów filiacji libiąskiej*. Wrocław 1995, s. 51–83; eadem: *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie*. Wrocław 2002, s. 109–124; Szyma M.: *Architektura kościoła Cystersów w Mogile w XIII i XIV wieku. Fazy budowy i ich datowanie*. „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego" 1997, t. 7, s. 141–162; Węcławowicz T.: Architektoniczny palimpsest klasztornego zespołu w Mogile. Stan badań i nowe możliwości badawcze. W: *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis 2013, Kraków 22–24 marca 2013*. Red. nauk. K. Stala. Kraków 2013, s. 318–329. Tam również starsza literatura dotycząca klasztoru Cystersów w Mogile.

[11] W 2011 r. w południowej części dziedzińca zachodniego, na podwórzu gospodarczym po południowej stronie zabudowań klasztornych oraz na chodniku przy ul. Klasztornej, zbudowano nową sieć ciepłowniczą. Prace wykonywano w przekopie instalacyjnym o głębokości ok. 90–100 cm, który był objęty nadzorem archeologów z firmy Justynika (badania Justyny Jarosz-Romaniec).

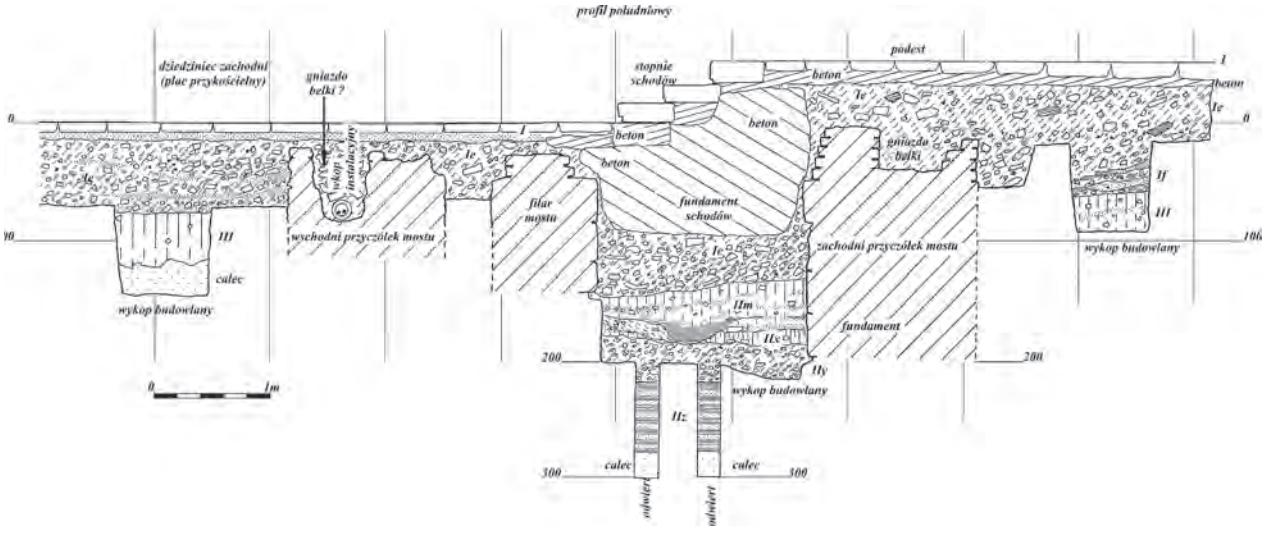
[12] W badaniach archeologicznych uczestniczyli: Emil Zaitz, Michał Zaitz i okresowo Barbara Baczyńska, natomiast nadzór architektoniczny nad tymi pracami sprawował Tomasz Węcławowicz.

Ryc. 8. Dziedziniec zachodni przy schodach do furty klasztornej. Wykop związany z izolacją murów klasztoru z odsłoniętym fundamentem zachodniego skrzydła (I faza) oraz z zasypiskiem szerokiego przekopu budowlanego z XIV w. (IId, IIe, wkop budowlany). Na nim zalegał poziom użytkowy uformowany po zakończeniu budowy gotyckiego muru (IIe) oraz nasypy (Ie, IIb) i wkopy kanalizacyjne z czasów współczesnych; rys. Grażyna Zaitz

Ryc. 9. Dziedziniec przy południowo-zachodnim budynku klasztornym. Wykop budowlany między barokowymi przyporami z odsłoniętym przekrojem zachodniej ściany gotyckiego klasztoru (II faza). Obok muru zadokumentowano dawną warstwę humusową (III), wkop budowlany związany z wykonaniem fundamentów (IIf, wkop budowlany), nasypy niwelacyjne (IIa, IIb) i poziom użytkowy (II) uformowany po zakończeniu budowy, a także nasyp współczesny (Ia); rys. Grażyna Zaitz

Ryc. 10. Dziedziniec zachodni przy schodach głównego wejścia z ul. Klasztornej. Fundamenty filarów i przyczółków mostu nad korytem młynówki oraz przekrój nawarstwień na dziedzińcu (Ie, III) i pod podestem schodów z lat 70. XX w. W wykopach budowlanych i odwiertach zadokumentowano namuły (IIm, IIx, IIy, IIz) uformowane w obrębie koryta cieku, poziom użytkowy ze średniowiecza i czasów nowożytnych (III) oraz nasypy gruzowe (Ie, If) z okresu likwidacji młynówki w latach 1948–1952; rys. Grażyna Zaitz

Ryc. 11. Dziedziniec zachodni, część środkowa. Mury lazaretu (w głębi) oraz plac przy furcie, zamknięty od północy (z prawej) i południa (z lewej) parkanami. W narożniku placu dolna partia dołu wypełnionego częściowo wapnem. Widok od wschodu, ze schodów przy furcie klasztornej; fot. Emil Zaitz

Ryc. 13. Północna część dziedzińca. Fundamenty parkanu usytuowanego na przedłużeniu północnej ściany kościoła i oddzielającego dawny plac przykościelny od ogrodów klasztornych. Widok od zachodu; fot. Emil Zaitz

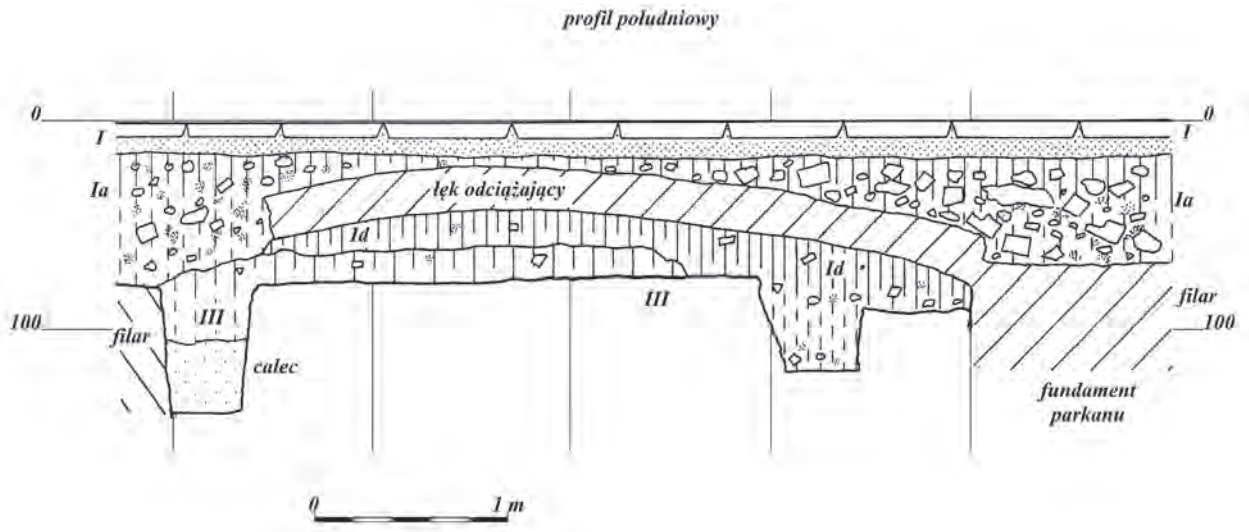

Ryc. 12. Chodnik przy ul. Klasztornej. Wykop budowlany wzdłuż parkanu z odkrytymi koronami ceglanych murów oficyny. Na wschodniej ścianie budynku posadowiony został obecny parkan. Widok od północy; fot. Emil Zaitz

o nieutwardzonej nawierzchni z czasów nowożytnych[13]. Z ich funkcjonowaniem powiązane były mury pochodzące z późnego średniowiecza (m.in. relikty lazaretu), renesansu i baroku (m.in. kruchta, most i parkany). Najwięcej informacji odnośnie do najstarszej zabudowy uzyskano podczas prac prowadzonych w przekopach budowlanych usytuowanych wzdłuż zewnętrznych ścian kościoła i zabudowań klasztornych (ryc. 5–9). Wykopy te wykonano niemal do poziomu posadowienia murów, a więc do głębokości około 400–450 cm. Znacznie mniej informacji dostarczyły stosunkowo płytkie przekopy powiązane z odwodnieniem płyty, z oświetleniem i iluminacją murów klasztoru oraz z korytowaniem nawierzchni placu, jak też z budową ław fundamentowych dla nowego pawilonu wzniesionego na obrzeżu budynku podcieni dla potrzeb pielgrzymów i turystów. Miały one głębokość dochodzącą do 70 cm poniżej dotychczasowego poziomu dziedzińca i z tego powodu zazwyczaj osiągano w nich strop dawnej warstwy humusowej, pełniącej funkcję poziomu użytkowego w średniowieczu i w czasach nowożytnych.

W trakcie obecnych prac badawczych stwierdzono, że opactwo położone jest na terenie o zróżnicowanym podłożu. W stropie utworów calcowych znajduje się zazwyczaj żółty i żółtobrązowy less lub drobnoziarnisty, dość mocno zgliniony piasek o podobnym zabarwieniu (zob. ryc. 6–9; calec). Strop tych utworów zawierał często zabrudzenia w postaci smug humusu o szarym, szarożółtym i brązowawym zabarwieniu, których powstanie miało związek z penetracją calca przez wody opadowe, przez korzenie drzew, krzewów i innych roślin, a także przez nornice i drobne gryzonie. Pod lessem pojawiał się zazwyczaj żółty i żółtobrązowy piasek z niewielką ilością żwiru, natomiast od głębokości około 300–400 cm zalegały warstwy średnio- i gruboziarnistego piasku oraz żwirów rzecznych. Podczas wierceń geologicznych stwierdzono, że pod nimi znajdują się różnorodne gliny i iły. Na calcu niemal na całej powierzchni zachodniego dziedzińca klasztornego dokumentowany był utwór pełniący na tym terenie rolę poziomu użytkowego we wczesnym i późnym średniowieczu, a miejscami także w czasach nowożytnych. Była to warstwa humusowa, zazwyczaj dość mocno zgliniona, o brunatnym, szarobrunatnym lub czarniawym zabarwieniu (por. ryc. 6, 7, 9; warstwa III). W jej obrębie pojawiały się ślady węgli drzewnych, niekiedy grudki polepy (przepalonej gliny), pojedyncze kamienie wapienne i otoczaki rzeczne, a sporadycznie także połupane kości

[13] Zob.: Zaitz E. „Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych przy wykonywaniu iluminacji kościoła św. Bartłomieja oraz klasztoru OO. Cystersów z kościołem Najświętszej Marii Panny i św. Wacława w 2005 roku". Kraków 2005, mps w archiwum DKP MA w Krakowie; idem: „Sprawozdanie z prac archeologicznych przy budowie fundamentów pomnika papieża Jana Pawła II przed klasztorem OO. Cystersów w Nowej Hucie-Mogile". Kraków 2008, mps w archiwum DKP MA w Krakowie.

Ryc. 14. Północna część dziedzińca. Wykop budowlany przy północnym licu parkanu oddzielającego plac przykościelny od ogrodu. Między filarami i pod łękiem odciążającym odkryto warstwę humusową (III), nasyp uformowany po zbudowaniu parkanu z poziomem użytkowym na jego stropie (Id) oraz nasyp niwelacyjny (Ia) wykonany po rozebraniu parkanu; rys. Grażyna Zaitz

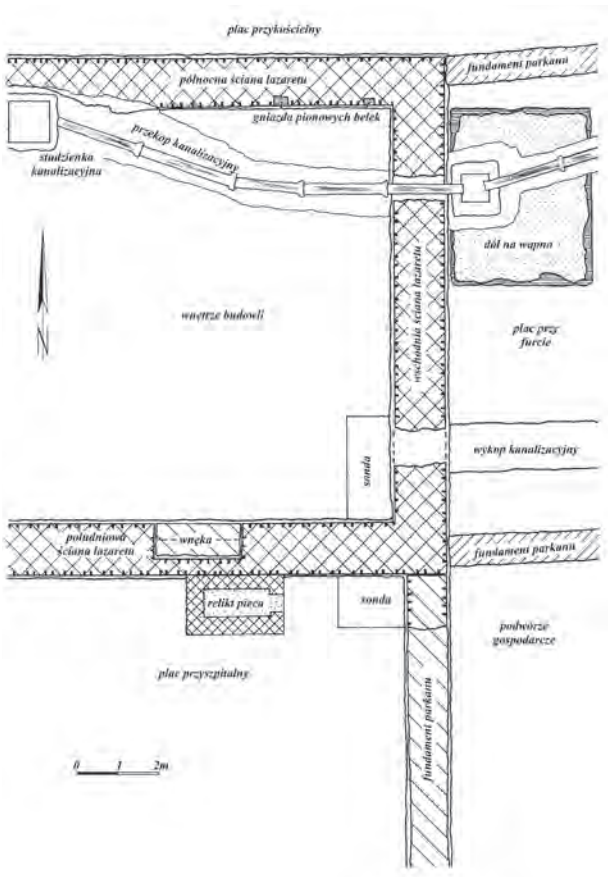
zwierzęce. Stosunkowo rzadko obserwowano w niej różnorodne odpadki budowlane w postaci drobnych, zazwyczaj amorficznych okruchów cegieł (lub dachówek ceramicznych) oraz grudek wapiennej zaprawy murarskiej. Materiały te mogły być związane zarówno z działalnością budowlaną prowadzoną przez cystersów od schyłku wczesnego średniowiecza do czasów współczesnych, jak też z pracami remontowymi, a także robotami rozbiórkowymi, które na dziedzińcu oraz w znajdujących się tu zabudowaniach wykonywane były głównie w czasach nowożytnych. W obserwowanych nawarstwieniach nie stwierdzono poważniejszych śladów wskazujących na gromadzenie na zachodnim dziedzińcu materiałów budowlanych (cegły, kamienia, drewna) dla potrzeb budowy murów kościoła i budynków klasztornych, a także na przygotowywanie tu zapraw murarskich oraz na wstępną obróbkę drewna i kamienia (por. ryc. 4).

Nad stropem nadcalcowej warstwy humusowej zachowały się nasypy niwelacyjne oraz relikty poziomów użytkowych o nieutwardzonej nawierzchni związanych z przemianami dziedzińca u schyłku późnego średniowiecza i w czasach nowożytnych (zob. ryc. 6–9; warstwa Ia, II, IIa, IIb, IIc). Z powyższymi nawarstwieniami powiązane były relikty różnoczasowych obiektów ziemnych oraz budowli architektonicznych. Zadokumentowano wśród nich resztki średniowiecznego pieca ceglanego (chlebowego?), funkcjonującego przy południowej ścianie domniemanego szpitala (lazaretu), studnię położoną w południowej partii dziedzińca, która prawdopodobnie zaopatrywała w wodę pitną szpital i klasztor (?), pozostałości nowożytnego mostu umożliwiającego dojście do kościoła z drogi biegnącej w miejscu dzisiejszej ulicy Klasztornej, a także pozostałości niewielkiej „budowli ogrodowej" (obiekt 1) wykonanej z gotyckiej cegły (zob. ryc. 5). Odkryte relikty filarów i przyczółków mostu pozwoliły na zlokalizowanie koryta młynówki płynącej po zachodniej stronie dziedzińca i doprowadzającej wodę z Dłubni do młynów położonych w południowej części opactwa, u zbiegu obecnych ulic Klasztornej i Żaglowej, a także do stawów rybnych znajdujących się po wschodniej stronie ogrodów klasztornych (por. ryc. 2). Przebieg młynówki wyznaczały też nasypy niwelacyjne zawierające ogromne ilości różnorodnych odpadków budowlanych i gospodarczych, pochodzących głównie z pierwszej połowy XX stulecia (por. ryc. 10; warstwa Ie). Wypełniały one koryto cieku zasypanego w połowie minionego stulecia[14]. Jej przebieg zadokumentowany został też na mapie katastralnej w postaci wyodrębnionych działek położonych wzdłuż osi koryta. Na planie tym zaznaczono też wcześniejsze, zapewne średniowieczne koryto, które kierowało się od obecnej bramy wjazdowej z ulicy Klasztornej, w stronę dziedzińca

Ryc. 15. Północna część dziedzińca. Teren dawnego ogrodu po rozebraniu nawierzchni i pierwszym etapie korytowania odsłaniającym strop nadcalcowej warstwy humusowej. W głębi budynek arkadowy (z podcieniami) z początku XX w. oraz dzwonnica. Widok od południa; fot. Emil Zaitz

[14] Por. Dettloff P.: *Dzieje restauracji*…, s. 66. Przypuszczalnie w latach 1948–1952 likwidowano koryto młynówki nazywanej wówczas potokiem Dłubnia. Na odcinku zachodniego dziedzińca regulacja polegała na jego zasypaniu, zaś na południowym dziedzińcu gospodarczym ujęto je w betonowy kanał nakryty sklepieniem i włączono w system odwodnienia terenu klasztornego.

Ryc. 16. Środkowa część zachodniego dziedzińca. Rzut ceglanych murów wschodniej partii lazaretu i dostawione do nich mury pieca chlebowego (?) oraz relikty parkanów przedzielających południową część dziedzińca. W ścianach lazaretu widoczne gniazda pionowych belek oraz wnęka, po wschodniej stronie budowli dół z resztkami gaszonego wapna; rys. Grażyna Zaitz

gospodarczego położonego po południowej stronie zabudowań opactwa (zob. ryc. 3).

Badania archeologiczne pozwoliły ustalić, że na terenie obecnego dziedzińca zachodniego znajdował się tylko jeden budynek pochodzący z późnego średniowiecza, zapewne z drugiej połowy XIV stulecia. Zlokalizowano go prostopadle do głównego skrzydła zabudowań klasztornych, na przedłużeniu południowej ściany świątyni (por. ryc. 5, 11). Drugi budynek (oficyna) pochodził dopiero z XIX wieku i położony był po zachodniej (zewnętrznej) stronie dawnej młynówki, a więc już poza dziedzińcem (zob. ryc. 3, 5, 12). Zajmował on całą powierzchnię obecnego chodnika przy ulicy Klasztornej. Pozostałe odkryte tu mury były fundamentami kilku parkanów, które dzieliły ten teren na niezależne od siebie części o różnym przeznaczeniu. Północna część obecnego dziedzińca oddzielona była od placu przykościelnego parkanem usytuowanym na przedłużeniu północnej ściany świątyni. Był on posadowiony na fundamencie arkadowym wykonanym z filarów, na których oparte były kamienno-ceglane łęki odciążające (ryc. 5, 13, 14). Przypuszczalnie od XVI lub XVII wieku oddzielał on plac przykościelny od ogrodu klasztornego (warzywnego lub kwiatowego), zajmującego wówczas całą północną partię dzisiejszego dziedzińca (zob. ryc. 15). Zlikwidowano go dopiero w pierwszej połowie XX stu-

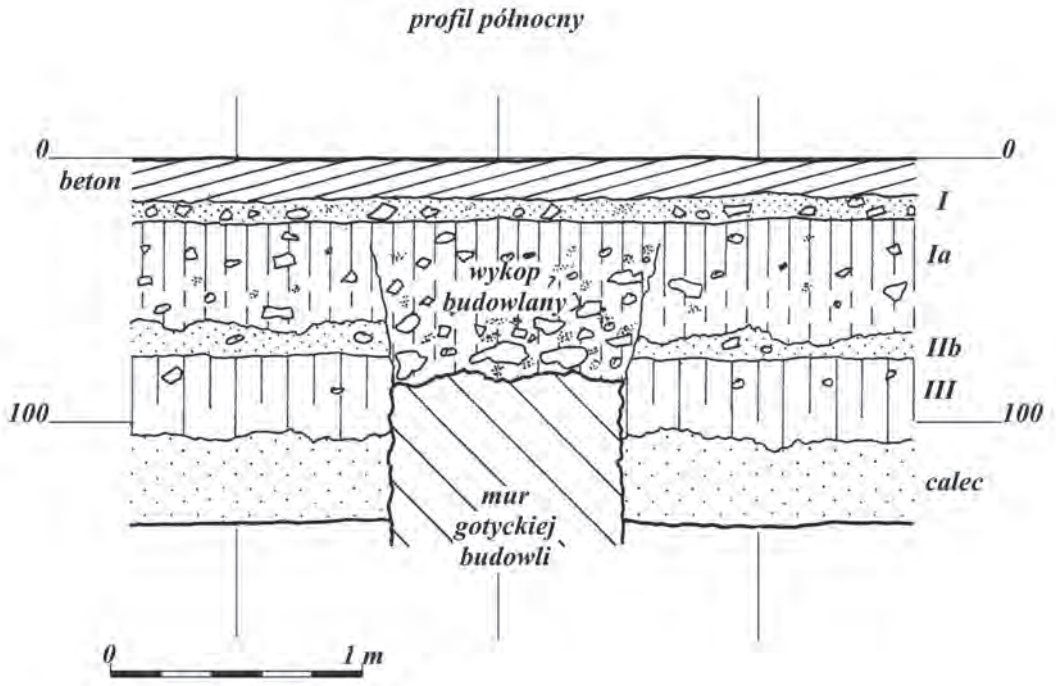
Ryc. 17. Środkowa część dziedzińca. Zachodnia ściana lazaretu częściowo uszkodzona przez korzenie drzewa. W rejonie wtórnie zamurowanego otworu drzwiowego ślady tynku, wewnątrz budowli fundament barokowej ściany działowej (z prawej) oraz wylewka zaprawy wapiennej z odciskami posadzki wykonanej z cegieł palcówek i płytek (?). Widok od wschodu, z wnętrza lazaretu; fot. Emil Zaitz

Ryc. 18. Środkowa część dziedzińca. Zachodnia ściana lazaretu z zamurowanym otworem drzwiowym, który umożliwiał wejście do budynku od obecnej ul. Klasztornej. Na powierzchni murów ślady tynkowania, na koronie fundament parkanu. Widok od wschodu, z wnętrza lazaretu; fot. Emil Zaitz

Ryc. 19. Południowa część dziedzińca. Studnia zlokalizowana w południowo-wschodniej części placu przyszpitalnego, koło pierwotnego (?) koryta młynówki. Na początku XX w. wymieniono jej cembrowinę na betonowe kręgi, zaś w latach 70. nakryto betonową płytą. Widok od północy; fot. Emil Zaitz

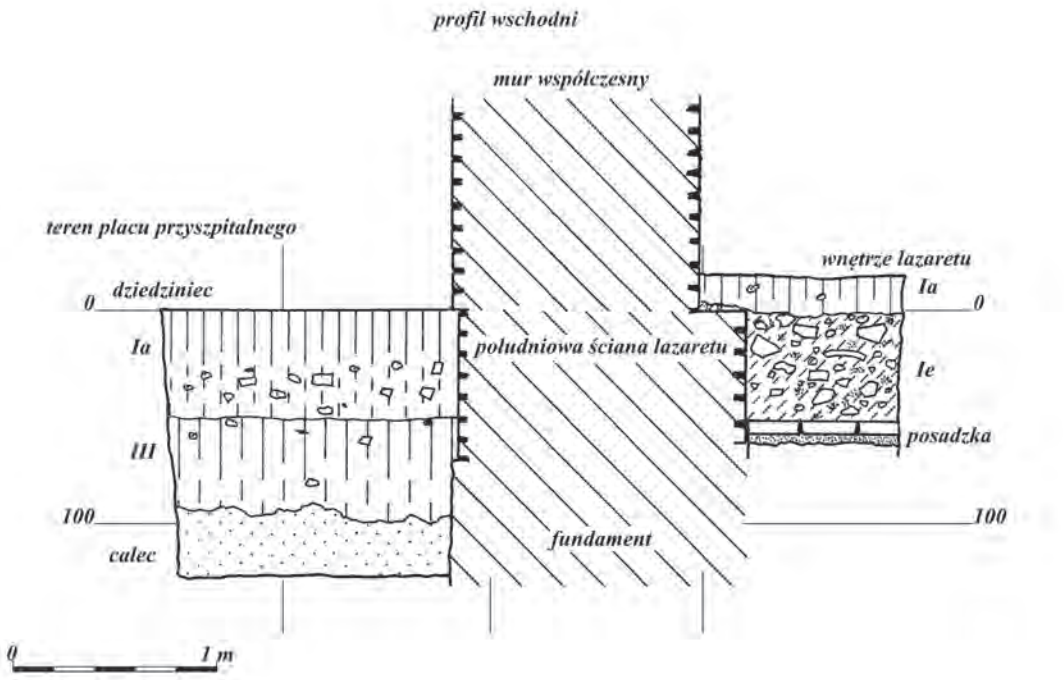

Ryc. 20. Brama wjazdowa na południowy dziedziniec gospodarczy. Przekrój wykopu wodociągowego z reliktami muru gotyckiej budowli lub parkanu zamykającego dziedziniec po południowej stronie klasztoru, a także dawna warstwa humusowa (III) oraz nasypy niwelacyjne (II, Ia); rys. Grażyna Zaitz

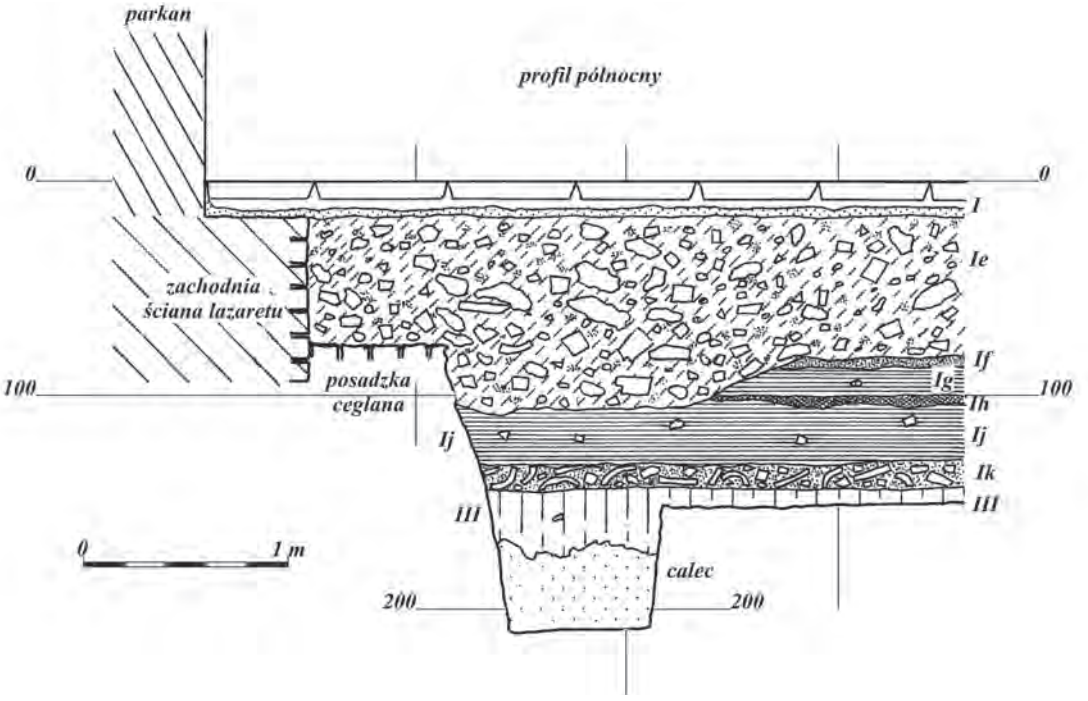
lecia po zbudowaniu niskich pawilonów z podcieniami na obwodzie północnej partii dziedzińca. Śladem wcześniejszej funkcji tego obszaru była warstwa dawnego humusu (tj. warstwa III) o dość znacznej miąższości, zawierająca próchnicę oraz zbutwiałe szczątki roślinne.

Kamienne i ceglane mury graniczne znajdowały się też w południowej części obecnego dziedzińca (zob. ryc. 5, 11, 16). Jeden z nich położony był na przedłużeniu północnej ściany gotyckiego lazaretu i południowej ściany świątyni. Prawdopodobnie pochodził on z końca XV lub z XVI wieku i wyodrębniał plac przykościelny, oddzielając go od zaplecza powiązanego bardziej z działalnością gospodarczą klasztoru. Kolejne dwa parkany usytuowane były przy południowo-wschodnim narożniku lazaretu. Pierwszy z nich został wzniesiony w XVII lub XVIII wieku na przedłużeniu ściany południowej lazaretu i wydzielał niewielki plac przy furcie, a więc przed głównym wejściem do klasztoru. W jego północno-zachodnim narożniku znajdował się dół na gaszone wapno, które zapewne wykorzystano do prac budowlanych lub remontowych w klasztorze. Drugi, nieco starszy parkan (zapewne z końca XV lub XVI wieku) zbudowany był na przedłużeniu ściany wschodniej lazaretu i przedzielał południową partię dziedzińca. Wydaje się, że wyodrębniał on plac przyszpitalny usytuowany przed południowym wejściem do budynku gotyckiego lazaretu. Drugie wejście do tej budowli znajdowało się wówczas po stronie zachodniej, a więc umożliwiało wejście do lazaretu od dzisiejszej ulicy Klasztornej (por. ryc. 3, 5, 17, 18). Wspomniany plac znajdowałby się zatem pomiędzy drogą biegnącą po zachodniej stronie klasztoru a korytem młynówki oddzielającej zachodnią partię zabudowań szpitala od terenów przyklasztornych. Na jego terenie znajdowała się głęboka studnia z wodą zdatną do picia i przeznaczoną zapewne dla potrzeb szpitala (zob. ryc. 19), a przypuszczalnie także domniemana sadzawka (staw?) uformowana na zakolu (rozwidleniu?) koryta cieku i przeznaczona zapewne do gromadzenia zapasu wody dla potrzeb młyna. Przypuszczalnie po wschodniej stronie tego parkanu znajdowało się podwórze gospodarcze powiązane bardzo ściśle z funkcjonowaniem południowego dziedzińca oraz z działalnością gospodarczą opactwa. W późnym średniowieczu i w renesansie obie te części zaplecza były oddzielone murem kamiennym usytuowanym na przedłużeniu zachodniej ściany klasztoru (por. ryc. 5, 20). Na południowym dziedzińcu gospodarczym znajdowała się wówczas druga studnia powiązana zapewne bezpośrednio z kuchnią klasztorną. Jej obecność w tej części zabudowań zdaje się wskazywać, że na terenie przyklasztornym woda z młynówki mogła się już nie nadawać do celów spożywczych. Zapewne z tego powodu przy lazarecie i koło kuchni klasztornej wykopano dwa ujęcia wody pitnej, które pomimo zlokalizowania ich w pobliżu koryta młynówki, pobierały wodę z głęboko zalegających warstw wodonośnych. W przypadku studni rozpoznanej na placu przyszpitalnym lustro wody znajdowało się na głębokości 7–8 m.

Najważniejszym obiektem zlokalizowanym na terenie dziedzińca był domniemany lazaret, którego mury zachowały się niemal na całym obwodzie. Była to budowla halowa o długości około 34 m i szerokości około 12,5 m. Jej ceglane ściany zachowały się lokalnie do wysokości około 80–90 cm ponad koronę fundamentu. Wzniesiono je z cegły gotyckiej (wymiary 8,5–9,5 na 12,5–13,5 na 27,5–29,0 cm) charakterystycznej dla XIV wieku. Oba lica muru ułożone były zgodnie z dość konsekwentnie stosowanym wątkiem polskim. Łączono i spoinowano je wapienną zaprawą murarską, a zachowane lokalnie ślady wyprawy tynkowej mają

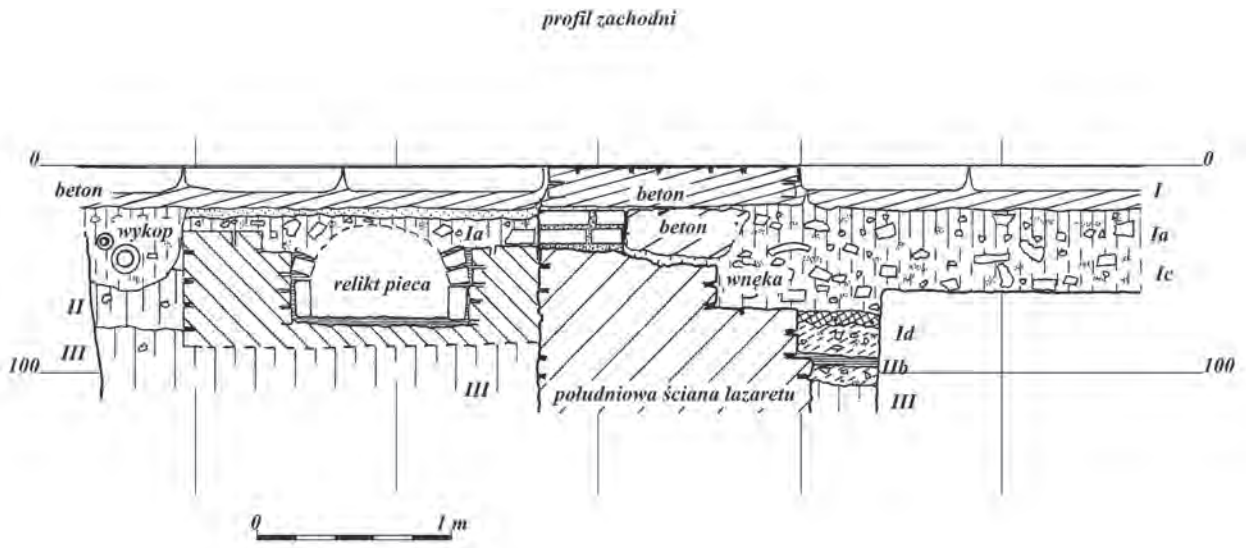

Ryc. 21. Środkowa część dziedzińca. Zachodnia część południowej ściany lazaretu oraz posadowiony na niej mur z początku XX w., imitujący gotycką budowlę. Wewnątrz lazaretu odkryto posadzkę z barokowej cegły i nasypy związane z pracami porządkowymi (Ie), na zewnątrz nadcalcową warstwę humusową (III) i nasyp niwelacyjny (Ia) z czasów współczesnych; rys. Grażyna Zaitz

Ryc. 22. Środkowa część dziedzińca. Południowo-zachodni narożnik lazaretu z przekrojem jego ściany zachodniej i parkanu, a także relikty barokowej posadzki z cegły, dawna warstwa humusowa (III), nasypy z potłuczonych dachówek (Ik) i lessu (Ig, Ij) związane z przygotowaniem podłoża pod poziomy użytkowe w postaci klepiska z gliny (Ih) i wylewki zaprawy pod ceglaną posadzkę (If). Nad nimi nasyp gruzowy (Ia) z czasów współczesnych; rys. Grażyna Zaitz

charakter wtórny i obserwowano je tylko w sąsiedztwie barokowej ściany działowej dostawionej do zachodniego muru budowli (por. ryc. 17, 18, 21, 22). W partii naziemnej mury miały grubość około 120 cm. Fundamenty zbudowane były z kamieni wapiennych, a ich koronę zaznaczono mniej lub bardziej regularną odsadzką. Podczas badań stwierdzono istnienie dwóch otworów drzwiowych. Jeden z nich usytuowany był w zachodniej części muru południowego, natomiast drugi w ścianie zachodniej budowli (zob. ryc. 18, 24). Miały one szerokość około 120 i 140 cm. Ponadto we wschodniej partii ściany południowej wykonana była wnęka o bliżej nieokreślonym przeznaczeniu (ryc. 16,

Ryc. 23. Środkowa część dziedzińca. Południowo-wschodnia część lazaretu z przekrojem wnęki w jego ścianie południowej, reliktami pieca z zachowaną częścią sklepienia nad paleniskiem, z poziomami użytkowymi po południowej stronie budowli (II, III) i wewnątrz lazaretu (ślady klepisk Id i IIb) oraz z nasypami wyrównawczymi (Ia, Ic); rys. Grażyna Zaitz

23, 25), do której od zewnątrz dostawiony był ceglany piec chlebowy (por. ryc. 26), zaś w ścianie północnej pojawiły się pionowe, rowkowate gniazda, które wykuto w ceglanym licu dla osadzenia drewnianych belek (zob. ryc. 27).

Podczas dotychczasowych badań nie udało się zlokalizować ani ewentualnego kanału, ani też śladu przepustów, przez które pod murami budynku i przez jego wnętrze przepływała woda młynówki. Obecnie jedynym ich śladem mogą być zniszczone fundamenty północnej i południowej ściany oraz przemieszane nasypy z bardzo dużą ilością gruzu oraz różnorodnych odpadków gospodarczych z XIX i XX wieku, które stanowią wypełnisko koryta zlikwidowanego cieku[15]. Tego rodzaju nasypy obserwowano niemal na całej szerokości zachodniej partii lazaretu, a także na linii przebiegu koryta w rejonie mostu i po północnej stronie budowli oraz na znacznej powierzchni ewentualnego placu przyszpitalnego po południowej stronie lazaretu. Zasypisko młynówki obserwowano tu w pasie o szerokości kilkunastu metrów (10–14 m). Na tej części dziedzińca nie uchwycono ani utworów calcowych, ani dawnej warstwy humusowej, ani też innych nawarstwień, które należałoby uznać za poziomy użytkowe dziedzińca lub za inne utwory, które uformowane zostały podczas prowadzonej tu działalności gospodarczej. Wydaje się, że wspomniane nasypy gruzowe powstały w latach 1948–1952, kiedy to na terenie klasztornym uporządkowano młynówkę[16]. Regulacja ta prawdopodobnie polegała na zasypaniu koryta na całej długości dziedzińca po zachodniej stronie klasztoru oraz w rejonie ogrodu po wschodniej stronie zabudowań klasztornych, na wykonaniu betonowej cembrowiny na terenie przylegającym do młyna, a także na zbudowaniu zasklepionego kanału betonowego na południowym dziedzińcu gospodarczym. Do sklepionego kanału włączono wówczas kanalizację odprowadzającą ścieki z kuchni klasztornej oraz wody opadowe z wirydarza i południowego skrzydła klasztoru.

Fundament omawianej budowli miał wysokość około 80 cm, posadowiony był na calcu i został w całości wykonany z łamanych kamieni wapiennych, zalanych dość obficie stosowaną zaprawą wapienną. Jego koronę z obu stron zaznaczono stosunkowo wąską, miejscami zanikającą odsadzką fundamentową. W dobrze zachowanych odcinkach murów wschodniej i zachodniej partii budynku nie zaobserwowano żadnych śladów, które wskazywałyby na istnienie w późnym średniowieczu murowanych ścian działowych. Nie stwierdzono ich ani w postaci zaprawy przyklejonej do lica, ani w charakterze strzępi cegieł, które pozostałyby po ich rozebraniu, ani też w postaci reliktów partii fundamentowych murów. Jedynie przy wejściu od strony zachodniej zachował się niewielki odcinek barokowej ścianki działowej, która oddzielała narożną część pomieszczenia (por. ryc. 16, 17). Po zbudowaniu tego muru jego lico, ściana zachodnia lazaretu i zamurowany otwór drzwiowy zostały otynkowane. We wnętrzu tej partii budowli ułożono też posadzkę z barokowej cegły, z której zachowały się niewielkie płaty nawierzchni oraz wylewka zaprawy wapiennej z odciśniętymi negatywami palcówek (zob. ryc. 17, 22, 21). We wschodniej części obiektu nie stwierdzono śladu wtórnych podziałów wnętrza, pozostałości ceramicznej posadzki czy też reliktów innego poziomu o utwardzonej nawierzchni. Funkcję poziomu użytkowego we wnętrzu budowli pełniło klepisko ziemne uformowane z lessu i gliny na stropie warstwy wyrównawczej, w której znajdował się drobny gruz, potłuczone dachówki ceramiczne, szary piasek oraz szarożółta glina (por. ryc. 21, 22; warstwa Id, Ig, Ij, Ik, IIb).

Wskazówką przemawiającą za istnieniem w tej części budowli bliżej nieokreślonych urządzeń były resztki wspomnianych już pionowych rowków wykutych w ceglanym licu ściany, które można uznać za gniazda do osadzenia pio-

[15] Zasypisko młynówki rozpoznano też podczas badań ratowniczych prowadzonych w 1971 r. na dziedzińcu, natomiast uchwycone wówczas relikty lazaretu uznano za mury nieznanej kaplicy klasztornej, zob. Reyniak J.: *Kraków-Nowa Huta*…, s. 253.

[16] Por. Dettloff P.: *Dzieje restauracji*…, s. 66.

Ryc. 24. Środkowa część dziedzińca. Otwór drzwiowy w południowej ścianie lazaretu, odtworzony w murze z początku XX w., naśladującym mur gotycki. Z budowli gotyckiej zachowała się tylko dolna partia ceglanych węgarów oraz resztki kamiennego progu. Widok od południa; fot. Emil Zaitz

Ryc. 25. Środkowa część dziedzińca. Wschodnia część południowej ściany lazaretu z wnęką od strony wnętrza budowli oraz reliktami pieca chlebowego od strony zewnętrznej (w głębi). Widok od północy; fot. Emil Zaitz

Ryc. 26. Środkowa część dziedzińca. Relikty pieca chlebowego przy zewnętrznym licu południowej ściany lazaretu (z prawej). Na pierwszym planie otwór wlotowy pieca, w głębi (wewnątrz) resztki ceglanego sklepienia i drobne otoczaki rzeczne. Widok od wschodu; fot. Emil Zaitz

nowych belek (zob. ryc. 27). Były one zlokalizowane w pobliżu narożnika pomieszczenia. Z funkcjonowaniem innego urządzenia wewnątrz południowo-wschodniej partii budowli była związana wnęka usytuowana w ścianie południowej. W grubości muru znajdowały się tu dwa lub trzy stopnie wykonane z cegły, które zostały później zamurowane (por. ryc. 23, 25). Od strony zewnętrznej w tym samym miejscu zlokalizowany był piec chlebowy, który zbudowano z cegły gotyckiej[17] i postawiono bezpośrednio na stropie nadcalcowej warstwy humusowej (zob. ryc. 23, 25, 26). Nie można wykluczyć, że zarówno wnęka, jak i wspomniany piec mogły mieć związek z istnieniem w grubości muru pionu kominowego. Do niego mogło być podłączone urządzenie „ogniowe" znajdujące się koło wnęki we wnętrzu budowli oraz ewentualny kanał odprowadzający dym z pieca chlebowego stojącego po zewnętrznej stronie budowli. Wloty kominowe z tych urządzeń znajdowały się znacznie powyżej obecnie zachowanej korony muru i zostały całkowicie zniszczone już podczas rozbiórki budowli oraz w trakcie prac niwelacyjnych wykonanych w drugiej połowie XX wieku. Nie pozostały po nich ani domniemane kanały dymowe, ani też większe ilości sadzy, popiołu lub innych resztek spalenizny związanej z użytkowaniem tych urządzeń.

Na oddzielną uwagę zasługują relikty murowanego mostu oraz wspomniane już nasypy rozpoznane w zachodniej partii dziedzińca, w miejscu dawnego koryta młynówki (por. ryc. 10, 28–30). Ustalono, że dno koryta znajdowało się na głębokości około 280 cm poniżej obecnej nawierzchni dziedzińca, a więc blisko 200 cm poniżej stropu dawnej warstwy humusowej, pełniącej w średniowieczu i w czasach nowożytnych rolę poziomu użytkowego na tym terenie (zob. ryc. 10; warstwa IIz i III). W pierwszym okresie funkcjonowania cieku na jego dnie gromadziły się różnorodne namuły w postaci cienkich smug zielonkawego i szarego iłu, żółtej gliny i drobnoziarnistego piasku (por. IIz). Utwory te rozpoznano w otworach wiertniczych wykonanych na dnie wykopu budowlanego. Miały one miąższość dochodzącą do 60 cm i w związku z tym można przypuszczać, że osadzały się na dnie młynówki nawet przez kilkaset lat. Kolejna seria namułów i nasypów zalegających nad dnem cieku – war-

[17] We wnętrzu pieca znaleziono kilka fragmentów naczynia glinianego pochodzącego z XIV stulecia. Do komory piecowej trafiły one wraz z cegłą pochodzącą ze zrujnowanego sklepienia, okruchami polepy, szarym piaskiem oraz drobnymi otoczakami rzecznymi (?), które pierwotnie mogły zalegać na sklepieniu pieca i być powiązane z nagrzewaniem komory i podtrzymywaniem w niej wysokiej temperatury.

Ryc. 27. Środkowa część dziedzińca. Północna ściana lazaretu z wtórnie wykutymi gniazdami do osadzenia pionowych belek, stanowiących zapewne element wyposażenia wnętrza budowli. Widok od południowego zachodu; fot. Emil Zaitz

Ryc. 28. Środkowa część dziedzińca. Relikty murów mostu nad korytem młynówki, który umożliwiał przejście z drogi w miejscu obecnej ul. Klasztornej na teren dawnego placu przykościelnego. Widok od północnego wschodu; fot. Emil Zaitz

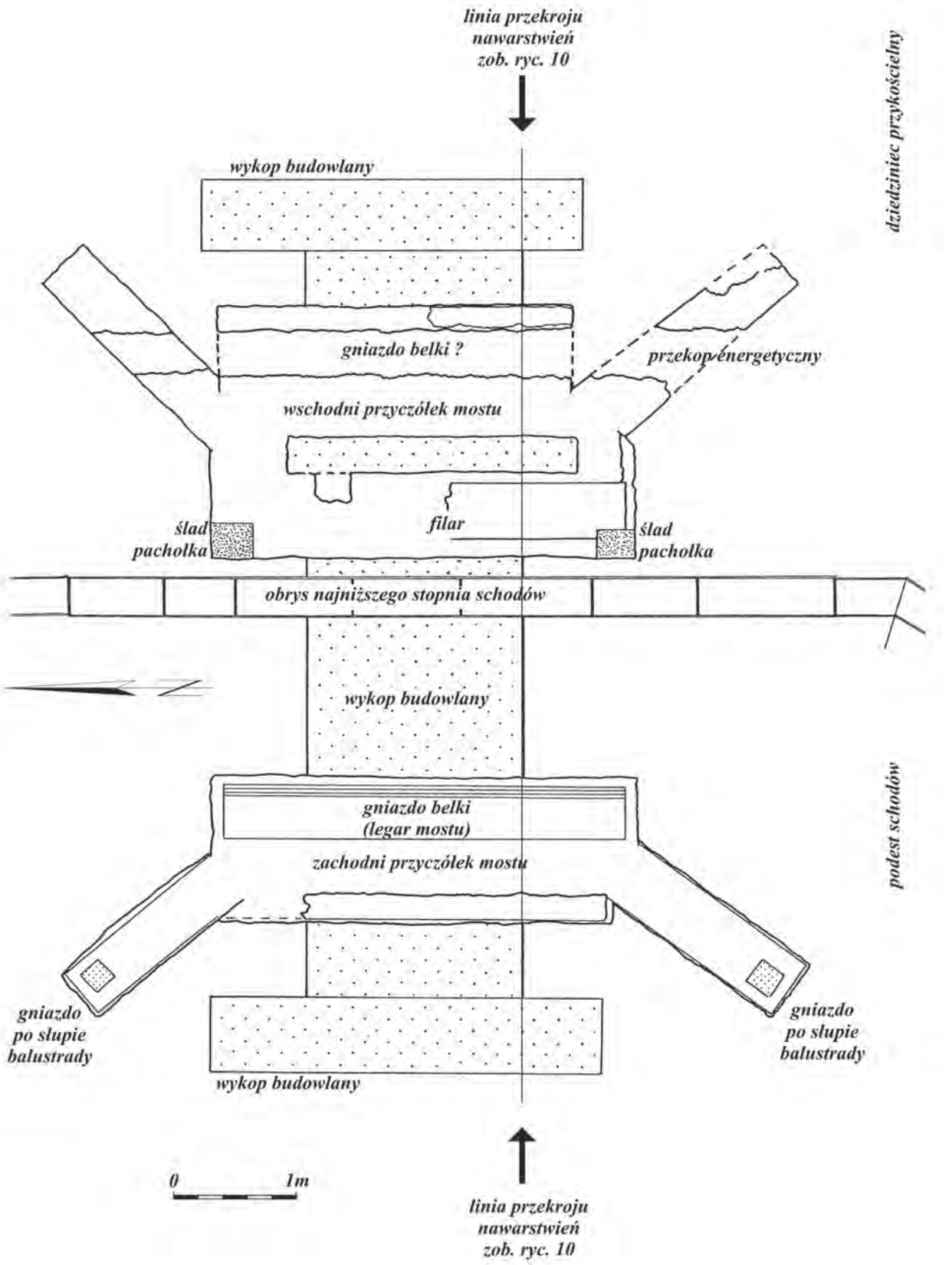

Ryc. 29. Środkowa część dziedzińca. Relikty murów mostu funkcjonującego nad młynówką. Na pierwszym planie południowa część zachodniego przyczółka, w głębi budowla arkadowa (z podcieniami) zamykająca dziedziniec od strony ogrodów klasztornych. Widok od południa; fot. Emil Zaitz

stwa żwiru, okruchów cegieł i dachówek, drobnych kamieni wapiennych, piasku i iłu (IIy) – mogła formować się co najmniej przez kilkadziesiąt lat. Świadczyły o tym także rudobrązowe wytrącenia żelaziste (orsztyny) przenikające cały utwór o miąższości dochodzącej do około 35–40 cm. Były to zapewne osady pochodzące z wody zawierającej duże ilości związków żelaza i siarki. Nakrywał je plastyczny i mocno zawilgocony utwór gliniasty o szarobrunatnym zabarwieniu (IIx), który przenikał także w strop zalegającej pod nim warstwy. Był to kolejny namuł osadzany przez wolno płynącą wodę z Dłubni do stawów i młynów klasztornych. Podobny charakter miał także kolejny utwór rozpoznany w korycie cieku. Był to brunatny utwór gliniasty z wstawkami drobnego gruzu oraz z soczewkami drobnoziarnistego piasku i gliny (IIm). W jego spągu pojawiło się nieckowate obniżenie, całkowicie wypełnione szarozielonkawym mułem. Przypuszczalnie był to ślad niewielkiego strumyka, którym płynęły stosunkowo niewielkie ilości wody w okresie suszy lub po zniszczeniu kanału, ewentualnie po uszkodzeniu urządzeń pozwalających na pobieranie wody z rzeki i doprowadzanie jej do klasztoru.

Z wzajemnych relacji nawarstwień zapełniających koryto cieku można wnosić, ze w ostatniej fazie istnienia młynówka mogła mieć głębokość nieznacznie przekraczającą 70 cm (por. strop warstwy IIm i III). Kolejne utwory zadokumentowane w jej korycie miały prawdopodobnie związek z rozbiórką mostu oraz z definitywną likwidacją cieku. Bezpośrednio nad utworami akumulacyjnymi zalegały duże ilości drobnego gruzu ceglanego i kamiennego, przemieszanego z szarym i szarobrunatnym piaskiem, rozdrobnioną wapienną zaprawą murarską, okruchami betonu oraz różnorodnymi odpadkami gospodarczymi (zob. ryc. 10; warstwa Ie). W jego spągu obserwowano wstawki żółtego piasku, lessu i szarozielonkawej gliny oraz rozdrobnioną zaprawę murarską. Łączna miąższość nasypów zalegających pod podestem schodów dochodziła nawet do 150–160 cm. W utworach tych pojawiały się połupane kości zwierzęce, ułamki drewna (z desek lub palików), fragmenty dachówek ceramicznych (karpiówek i gąsiorówek), ułamki kafli glinianych z XVIII i XIX wieku, wstawki popiołu i żużla piecowego, a także smugi miału węglowego. Towarzyszyły im bardzo duże ilości potłuczonych naczyń fajansowych i porcelanowych, pogniecione naczynia metalowe z blachy żelaznej i aluminiowej pokrytej emalią, potłuczone butelki i słoiki szklane oraz różnorodne naczynia gliniane, wśród których dominowały rozbite doniczki (z polewą i bez) oraz płytkie miseczki (podstawki). Z obserwacji tych domieszek można wnosić, że do nadsypania terenu w miejscu przygotowanym do budowy schodów z ulicy Klasztornej na plac przykościelny użyto zarówno gruzu pochodzącego z rozbiórki murów, jak też różnorodnych odpadków gospodarczych zgromadzonych zapewne w różnych częściach zaplecza klasztornego. Były wśród nich także odpadki piecowe (żużel, miał węglowy) i kuchenne, potłuczone pojemniki pochodzące z piwnic i podręcznych magazynów (słoiki, butelki itp.) oraz ceramika ogrodowa (potłuczone doniczki i podstawki gliniane).

W obrębie powyższych nasypów w latach siedemdziesiątych XX wieku wykonany został potężny betonowy fundament, na którym oparto podest oraz trzy kamienne stopnie schodów umożliwiających zejście z chodnika przy ulicy Klasztornej na nawierzchnię placu przykościelnego. W nasypach gruzowych oraz w warstwach akumulacyjnych uformowanych w korycie młynówki zachowały się też relikty murowanego mostu. Wydaje się, że był on przeznaczony przede wszystkim dla ruchu pieszego, natomiast przejazd po

Ryc. 30. Środkowa część dziedzińca, partia zachodnia. Rzut murów mostu wzniesionego nad korytem młynówki oraz lokalizacja zadokumentowanego przekroju nawarstwień i murów (por. ryc. 10). Na murach zachowały się odciski drewnianych (?) słupków i resztki kamiennych pachołków oraz gniazda domniemanych drewnianych legarów z nawierzchni mostu; ryc. Grażyna Zaitz

nim dorożką lub innym zaprzęgiem konnym był dość ograniczony i miał charakter jednokierunkowy. Wskazuje na to maksymalna szerokość przejazdu. Między pachołkami (kamiennymi słupkami), których ślady uchwycono w murze zachodnim, mogły się zmieścić pojazdy o maksymalnej szerokości nieprzekraczającej 340–350 cm (zob. ryc. 30). Wejście (wjazd) na most regulowały charakterystyczne murki, położone po obu jego stronach i tworzące rodzaj leja. Zachowane gniazda (o wymiarach około 30 na 25 cm) wskazują, że były na nich osadzone słupki podtrzymujące barierki zabezpieczające i regulujące ruch na przejeździe. Miały one rozpiętość nieco ponad 750 cm. Zachowana korona murów w obu przyczółkach wskazywała też, że most wyniesiony był co najmniej 60–70 cm ponad nawierzchnię dziedzińca wyznaczoną przez strop dawnej warstwy humusowej (warstwa III). A więc zarówno od strony kościoła, jak i od drogi biegnącej w miejscu ulicy Klasztornej znajdowały się zapewne podjazdy oparte na konstrukcji drewnianych pomostów wkopanych od zewnątrz w ziemię. Ich stabilizację przypuszczalnie zapewniały drewniane belki (legary) osadzone w murach przyczółków. Zapewne na tych legarach były też umocowane deski (lub belki) przerzucone między przyczółkami nad korytem cieku. Istnienie domniemanych belek (legarów) osadzonych w murach przyczółków potwierdza sposób wykonania górnej części filarów (por. ryc. 10). Na kamiennej koronie umieszczone były dwa równoległe mury ceglane, między którymi znajdowały się prawdopodobnie domniemane belki konstrukcyjne mostu i pomostów. Mury te zachowały się w dość dobrym stanie pod schodami po zachodniej stronie cieku, natomiast od strony dziedzińca ich korona została obniżona podczas niwelacji terenu pod nawierzchnię dziedzińca w latach siedemdziesiątych XX wieku, a przede wszystkim w trakcie wykonywania przekopu instalacyjnego pod stalową rurę osłonową dla kabli energetycznych.

Mury obu przyczółków wykonano z łamanych kamieni wapiennych i okruchów cegieł, zalanych dość obficie stosowaną zaprawą wapienną. Wydaje się, że ich budowa miała charakter dwufazowy. Dokładne rozwarstwienie wymagałoby jednak przeprowadzenia szerszych badań archeologicznych i architektonicznych. W obecnym stanie rozpoznania można stwierdzić, że starszą fazę reprezentował przyczółek zachodni, którego fundament posadowiony był nieco głębiej (około 200 cm poniżej nawierzchni dziedzińca). Jego lico wykonane zostało z dużych ciosów wapienia, które nosiły ślady uszkodzeń wskazujących na ich wtórne wykorzystanie. Z tą fazą mogła też być związana wschodnia część przyczółka położonego na dziedzińcu. Jego stopy nie odsłonięto, natomiast sposób wykonania dolnej partii muru sugerował, że zbudowano go również z bloczków wapienia. Na obu murach znajdowały się wspomniane ceglane nadbudowy. Pochodziły one już z młodszej fazy, być może związanej z XVII lub XVIII stuleciem. Młodszą fazę reprezentował też cienki mur wzniesiony z nieregularnych bloczków wapienia, który posadowiono znacznie płycej niż poprzedni (głębokość 145 cm poniżej nawierzchni dziedzińca), na stropie namułów uformowanych w korycie cieku (zob. ryc. 10, 30; filar i warstwa IIm). Również i na jego koronie znajdowała się ceglana nadbudowa, wykonana z cegły barokowej.

Ryc. 31. Środkowa część dziedzińca, partia zachodnia. Korona muru zachodniego przyczółka mostu z wtórnie użytymi połówkami trapezowatych cegieł. Widok od wschodu; fot. Emil Zaitz

Ryc. 32. Środkowa część dziedzińca, partia zachodnia, most na młynówce. Trapezowata cegła gotycka lub renesansowa z domniemanej najstarszej fazy istnienia mostu. Widok z boku i z góry; fot. Emil Zaitz

Podczas obecnych badań nie natrafiono na relikty najstarszej, zapewne pierwotnej fazy mostu. W okresie jego istnienia formowały się prawdopodobnie namuły zalegające nad calcem, pod stopą murów tworzących młodsze fazy tej konstrukcji (por. warstwę IIz i IIy). Wydaje się, że mógł to być pomost wykonany całkowicie z drewna i usytuowany w tym samym miejscu, w którym zadokumentowano oba przyczółki młodszego obiektu. Nie można jednak wykluczyć, że od samego początku był to most murowany. Z jego murów mogą pochodzić wapienne ciosy użyte przy późniejszych przebudowach, a także charakterystyczna cegła wykorzystana do wznoszenia młodszych przepraw. Chodzi w tym przypadku o trapezowate kształtki ceramiczne, które pojawiały się w koronie ceglanych murów oraz w gruzie zalegającym między murami (por. ryc. 31, 32). Miały one

Ryc. 33. Ogród przy północnej ścianie kościoła. Lico fundamentu i północnej ściany świątyni odkryte między murami barokowej elewacji. Widok z góry, od północy; fot. Emil Zaitz

długość około 28,5–29,5 cm, grubość 8,0–8,5 cm, natomiast ich szerokość zmniejszała się od około 14,0–14,5 cm do 8,0–8,5 cm. W ten sposób mniejsza główka miała kształt zbliżony do kwadratu. Pierwotnie takie kształtki mogły być wykorzystane do budowy niewielkich arkad (lub kolebkowych sklepień) ceglanych o rozpiętości 100–150 cm. Być może ten element architektoniczny zastosowany był w konstrukcji najstarszego, zapewne późnogotyckiego lub renesansowego mostu. Na koronie kamiennych filarów obserwowano też pojedyncze gotyckie palcówki (o wymiarach 9,0 na 13,5–14,0 na 27,5–28,0 cm), natomiast dominowały tu cegły barokowe o dość zróżnicowanych parametrach[18]. Duża część starszych cegieł to okazy zachowane fragmentarycznie, a więc pochodzące zapewne z odzysku. Z tego względu można sądzić, że nawet najmłodsze cegły zalegające na murach nie mają charakteru dobrego wyznacznika chronologicznego i w związku z tym datowanie nimi budowy odkrytego mostu na XVII stulecie może nie mieć uzasadnienia.

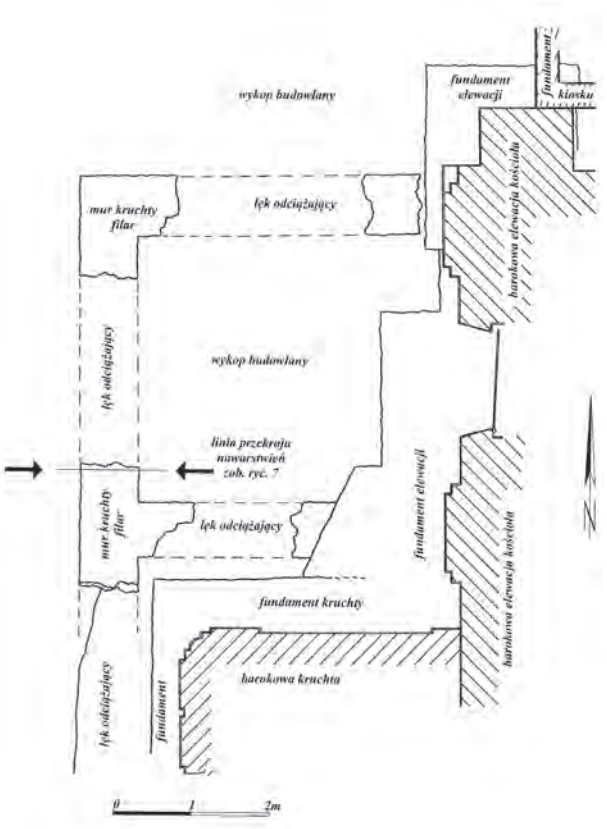
Podczas obecnych badań nie uzyskano informacji pozwalających na określenie czasu powstania młynówki klasztornej. Ma to także związek z tym, że w namułach zalegających nad dnem jej koryta nie znaleziono żadnych zabytków umożliwiających ich datowanie. Wydaje się jednak, że młynówka jest obiektem młodszym od lazaretu, związanym zapewne ze schyłkiem późnego średniowiecza lub z okresem renesansu. Wskazują na to materiały użyte do budowy filarów mostu oraz domniemane relacje jej koryta z murami lazaretu. Pod fundamentami północnej i południowej ściany lazaretu nie stwierdzono murowanych przepustów, które umożliwiałyby przepływanie wody pod ścianami budowli. Nie znaleziono też śladów wskazujących na istnienie murowanego kanału wewnątrz lazaretu. Przypuszczalnie koryto tego cieku przeprowadzono przez budynek wąskim przekopem, którego dno znajdowało się około 100 cm poniżej stopy fundamentowej murów oraz 150–200 cm poniżej poziomu użytkowego wnętrza budowli. Kanał ten był prawdopodobnie przykryty i umocniony drewnem. Uszkodzenie (podmycie?) domniemanej obudowy mogło w efekcie doprowadzić do destrukcji murów lazaretu oraz do zniszczenia nawierzchni wewnątrz budowli. W konsekwencji w lazarecie powstał rozległy lej, który później zasypano gruzem oraz różnorodnymi odpadkami budowlanymi i gospodarczymi. Były wśród nich ułamki płytek posadzkowych z XVI wieku, fragmenty gotyckich i barokowych cegieł, rozbite dachówki ceramiczne oraz rozdrobniona zaprawa murarska.

Podczas prac ziemnych oraz badań prowadzonych na dziedzińcu odsłonięto fundamenty zachodniego skrzydła zabudowań klasztornych oraz mury barokowej kruchty i zachodniej fasady kościoła[19]. Stwierdzono wówczas, że cała zachodnia elewacja świątyni jest zasłonięta fundamentami murów wzniesionych w 1780 roku, po rozebraniu w 1779 roku dotychczasowej kruchty. Mur gotyckiej nawy kościoła zbudowanej prawdopodobnie na początku XIV wieku[20] odsłonięto tylko na niewielkim odcinku po wschodniej stronie fundamentu barokowej fasady (zob. ryc. 6, 33). Stwierdzono tu, że mury świątyni wzniesiono w szczelnym wykopie fundamentowym wkopanym w calec na głębokość około 140 cm poniżej stropu dawnej warstwy humusowej (warstwa III). Na koronie fundamentu wykonanego z łamanych kamieni wapiennych zalanych obficie stosowaną wapienną zaprawą murarską zachował się poziom wyrównawczy ułożony z dwóch warstw gotyckich cegieł. Na nich znajdował się niewielki cokół uformowany z ciosów wapienia lub piaskowca, na których opierało się lico ceglanej, obecnie otynkowanej ściany świątyni. Dalsze partie murów kościoła były zasłonięte przez wspomniany fundament barokowej fasady, a także przez fundament zlokalizowanego tu kiosku z dewo-

[18] Obserwowano tu okazy o wymiarach 5,5 na 11,5 na 23,0–23,5 cm, 5,5–6,0 na 12,0–12,5 na 25,5–26,0 cm oraz 6,0 na 12,0–12,5 na 24,0–24,5 cm.

[19] Zob. Dettloff P.: *Barokowa fasada kościoła OO. Cystersów w Mogile*. „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego" 1997, t. 7, s. 135–136.

[20] Por. Bober M.: *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*. Rzeszów 2008, s. 152–159; Łużyniecka E.: *Architektura średniowiecznych klasztorów*…, s. 51–83; eadem: *Architektura klasztorów*…, s. 109–124, ryc. 29. Kościół opacki jest obiektem wielofazowym, który był budowany od pierwszej połowy XIII w. (I faza, prezbiterium i wschodnia część świątyni) do XIV stulecia (zachodnia partia nawy). Przypuszczalnie w drugiej połowie XIII w. wzniesiono wschodnią część nawy. Z kolei Marcin Szyma uważa, że zachodnią część nawy wzniesiono najpóźniej na początku XIV w., zob. Szyma M.: *Architektura kościoła*…, s. 152–153.

Ryc. 34. Dziedziniec przy zachodniej ścianie kościoła. Rzut barokowych fundamentów kruchty i zachodniej elewacji kościoła oraz relikty filarów renesansowego przedsionka (kruchty) z lokalizacją zadokumentowanego przekroju nawarstwień; rys. Grażyna Zaitz

cjonaliami oraz przez betonowy kanał osuszający, zbudowany wzdłuż północnej ściany kościoła w 1910 roku[21].

Od strony zachodniej mury gotyckiej świątyni są całkowicie przykryte potężnymi murami barokowej fasady i kruchty, które w 1780 roku posadowiono na szerokich ławach fundamentowych, dostawionych zapewne do murów gotyckich oraz do fundamentu wcześniejszego przedsionka, rozebranego w 1779 roku. Po ówczesnych pracach budowlanych na placu przykościelnym zachowały się pozostałości fundamentów renesansowej lub późnogotyckiej kruchty (por. ryc. 7, 34). Ich relikty odkryto w postaci niewielkich fragmentów ściany północnej i zachodniej budowli. Przy ich budowie zastosowano oszczędnościową technikę wznoszenia fundamentów, która polegała na wykonaniu najpierw głęboko posadowionych filarów, a następnie na oparciu na nich kamienno-ceglanych łęków odciążających. Filary usytuowane były na narożnikach budowli oraz na skrzyżowaniu jej murów zewnętrznych ze ścianami działowymi. Wykonano je głównie z dużych bloków wapienia oraz pojedynczych cegieł palcówek, natomiast w partiach naziemnych dominowała cegła późnogotycka lub renesansowa o wymiarach główki 7,5–8,0 na 12,5–13,0 cm (zob. ryc. 35). Z łęków odciążających zachowały się do dziś tylko ich nasady oparte na filarach, natomiast najniższe partie ceglanych ścian uległy niemal całkowitemu zniszczeniu. Zalegające na filarach cegły o cechach gotyckich i renesansowych zdają się wskazywać, że odkryte relikty kruchty mogły pochodzić z końca XV lub początku XVI wieku[22].

Ryc. 35. Dziedziniec przy zachodniej ścianie kościoła. Relikty ceglanej ściany zachowanej na koronie filara renesansowego przedsionka (kruchty). Czytelna warstwa wyrównawcza z pionowo ułożonych cegieł (tzw. rolka). Widok od północy; fot. Emil Zaitz

Ryc. 36. Dziedziniec zachodni. Zachodnie skrzydło klasztoru (I faza) oraz barokowa elewacja gotyckiego kościoła św. Wacława i Najświętszej Marii Panny. Widok od południa; fot. Grażyna Zaitz

Dotychczasowe badania architektoniczne na terenie opactwa oraz analiza źródeł pisanych wskazywały, że zachodnie skrzydło klasztoru (ryc. 36, 37) jest budowlą wielofazową wznoszoną w trzech etapach od połowy XIII wieku do początku XVI stulecia[23]. Najwcześniej, zapewne już w drugiej połowie XIII wieku, zbudowano północną, podpiwniczoną część klasztoru (zob. ryc. 36). W XIV wieku został do niej dostawiony od południa budynek mieszczący

[21] Por. Dettloff P.: *Dzieje restauracji*…, s. 66.

[22] Zdaniem Tomasza Węcławowicza odkryte relikty renesansowej kruchty mogły mieć związek z istnieniem przed wejściem do świątyni tzw. rajskiego przedsionka, typowego dla bazylik wznoszonych od schyłku XI do początku XIII w., zob. Węcławowicz T.: Architektoniczny palimpsest…, s. 324–325.

[23] Zob. Łużyniecka E.: *Architektura średniowiecznych klasztorów*…, s. 51–83; eadem: *Architektura klasztorów*…, s. 109–124, ryc. 29, 30.

Ryc. 37. Dziedziniec zachodni. Południowa część zachodniego skrzydła zabudowań klasztornych (II faza) z barokowymi przyporami oraz ceglana elewacja starszego budynku (I faza). Widok od zachodu; fot. Emil Zaitz

Ryc. 38. Dziedziniec zachodni. Kamienny fundament zachodniego skrzydła klasztoru (I faza budowy) w rejonie wejścia do furty. Widok od zachodu; fot. Emil Zaitz

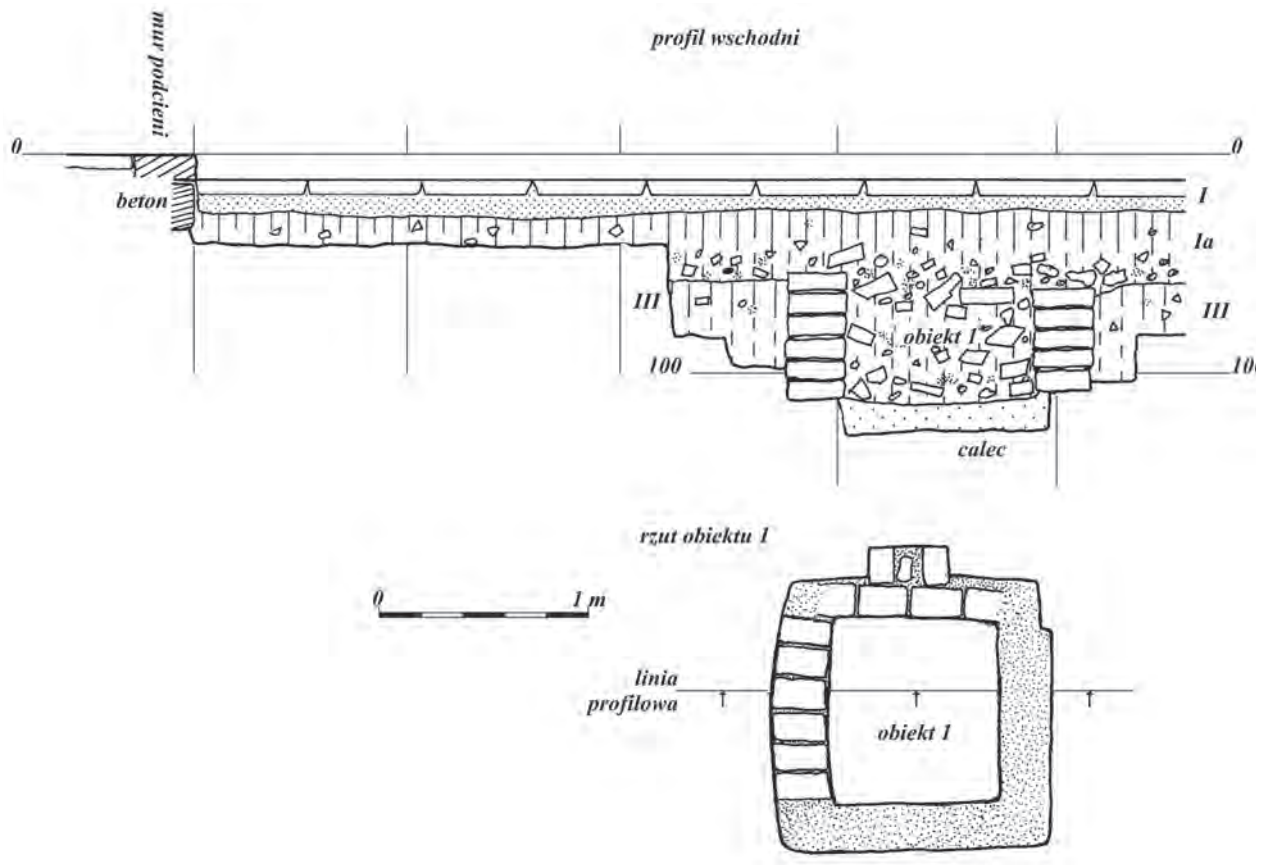
Ryc. 39. Dziedziniec zachodni. Kamienny fundament w południowej partii zachodniego skrzydła klasztoru (I faza budowy) z zaznaczoną lokalną odsadzką na jego koronie. Widok od zachodu; fot. Emil Zaitz

Ryc. 40. Dziedziniec zachodni. Fundament południowej partii zachodniego skrzydła klasztoru (II faza budowy) odkryty pomiędzy murami barokowych przypór. Widok od zachodu; fot. Emil Zaitz

klatkę schodową prowadzącą do piwnic i na pierwsze piętro, natomiast w okresie renesansu (zapewne już na początku XVI stulecia) miał być wzniesiony kolejny budynek usytuowany w południowo-zachodnim narożniku zabudowań klasztornych (por. ryc. 37). Ten najmłodszy obiekt został w XVIII lub XIX wieku wzmocniony masywnymi przyporami dostawionymi do zachodniej ściany i do narożnika budowli, a także opłaszczowany na całej długości ściany południowej, od strony podwórza gospodarczego i znajdującego się tu koryta młynówki. Podczas obecnych badań stwierdzono, że wszystkie mury – niezależnie od wspomnianej wcześniej chronologii – zbudowane zostały w szerokich wykopach budowlanych (zob. ryc. 8, 9). Ich przebieg, a także obserwacje fundamentów sugerują, że powstały w ramach dwóch faz budowlanych, które jednak należy łączyć z późnym średniowieczem. Budynek północny z zachowaną do dziś ceglaną elewacją gotycką posadowiono na bardzo głębokich fundamentach wznoszonych w szerokim wykopie budowlanym (por. ryc. 8, 36, 38, 39), natomiast gmach tworzący południową część klasztoru (budynek narożny) wzniesiono na fundamentach znacznie płytszych, w wyraźnie przewężonym wykopie (zob. ryc. 9, 37, 40). Mury w tej części zabudowań postawiono w wykopach zagłębionych około 200–220 cm poniżej ówczesnej nawierzchni terenu, podczas gdy fundamenty partii starszej, północnej, znajdowały się na głębokości około 350–400 cm. W obu częściach głównym materiałem budowlanym przy wznoszeniu fundamentów były nieregularne kamienie wapienne oraz pojedyncze fragmenty cegieł, które zalewano dość obficie stosowaną wapienną zaprawą murarską. W fundamentach partii północnej czytelne były warstwy wyrównawcze, zaznaczone zazwyczaj słabo czytelną i zanikającą odsadzką fundamentową, ewentualnie niewielkimi uskokami lica w stronę jego wnętrza. Fundament partii południowej odsłonięto tylko fragmentarycznie, zazwyczaj pomiędzy barokowymi przyporami i poniżej nieco płycej posadowionego opłaszczowania.

W zasypisku wspomnianych wykopów budowlanych znajdował się przemieszany piasek calcowy oraz zniszczona dawna warstwa humusowa (zob. ryc. 8, 9; wkop budowlany). W ich obrębie pojawiały się pojedyncze kamienie, drobne okruchy cegieł, zwir, a niekiedy także wstawki za-

Ryc. 41. Północna partia zachodniego dziedzińca (dawny ogród). Rzut budowli ogrodowej z cegły gotyckiej (obiekt 1) oraz przekrój nawarstwień w jej sąsiedztwie. Mury obiektu były zagłębione w nadcalcową warstwę humusową (III) i nakryte nowożytną warstwą nasypową (Ia); rys. Grażyna Zaitz

prawy murarskiej, które na stropie zasypiska wkopów oraz na dawnej warstwie humusowej tworzyły rodzaj warstwy budowlanej (por. ryc. 8; warstwa IId, IIe; ryc. 9; warstwa IIa, IIb, IIf). Nad nimi uformował się nowy poziom użytkowy o nieutwardzonej nawierzchni ziemnej, który obserwowano w postaci brunatnego i szarobrunatnego utworu piaszczystego z okruchami cegieł, grudkami zaprawy murarskiej i drobnymi kamieniami wapiennymi (zob. ryc. 8, 9; warstwa II). Pełnił on rolę poziomu użytkowego przy murach zachodniego skrzydła klasztoru od czasu budowy tej części opactwa w XIV wieku do czasów współczesnych, a więc do podjęcia na tym obszarze prac porządkowych pod koniec XIX lub na początku XX wieku. Wówczas na terenie dziedzińca zachodniego pojawiły się też nasypy niwelacyjne oraz uformowane na nich poziomy użytkowe o nawierzchni ziemnej (por. ryc. 8, 9, 14, 20–23; warstwa Ia, Ie, IIb). Z ich stropu rozpoczęto budowę kanalizacji opadowej[24] oraz wykonano różnorodne instalacje doprowadzające wodę i prąd do klasztoru. W latach siedemdziesiątych XX wieku całą powierzchnię dziedzińca utwardzono nową płytą betonową, którą położono na podsypce piasku (por. ryc. 8; wykop kanalizacyjny, wykop instalacyjny).

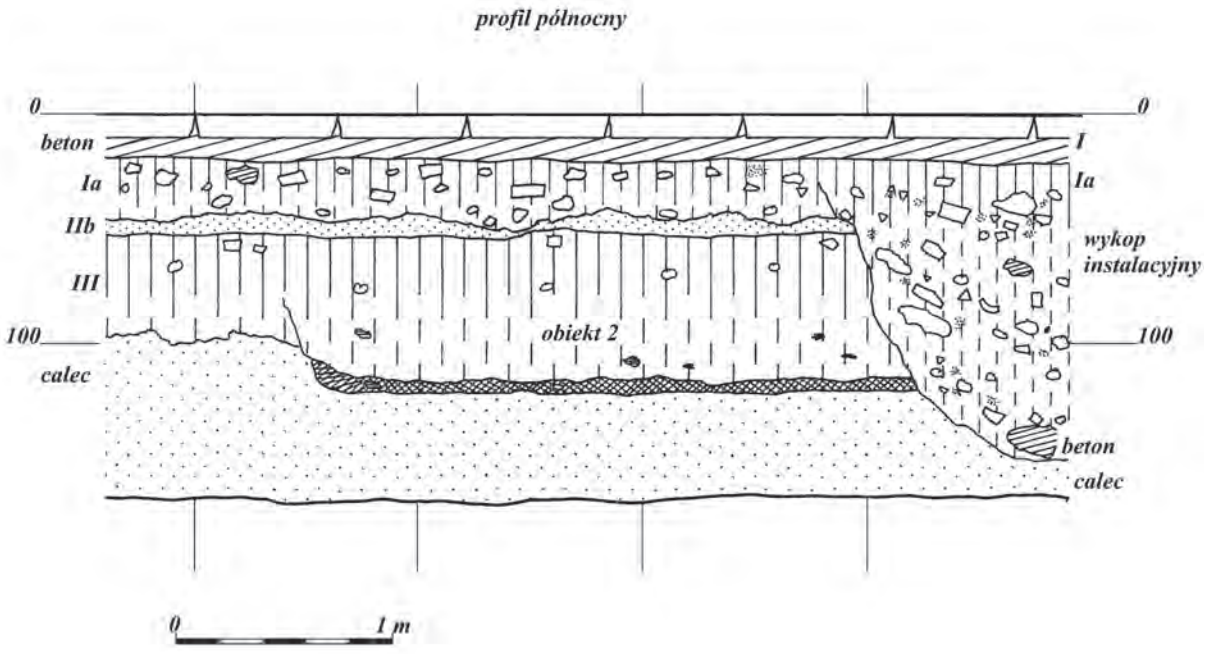
Niezbyt liczne odpadki budowlane i gospodarcze w nasypach niwelacyjnych oraz w poziomach użytkowych sprzed XX wieku zdają się wskazywać, że dziedziniec po zachodniej stronie zabudowań klasztornych był w stosunkowo niewielkim stopniu wykorzystywany w okresie wznoszenia

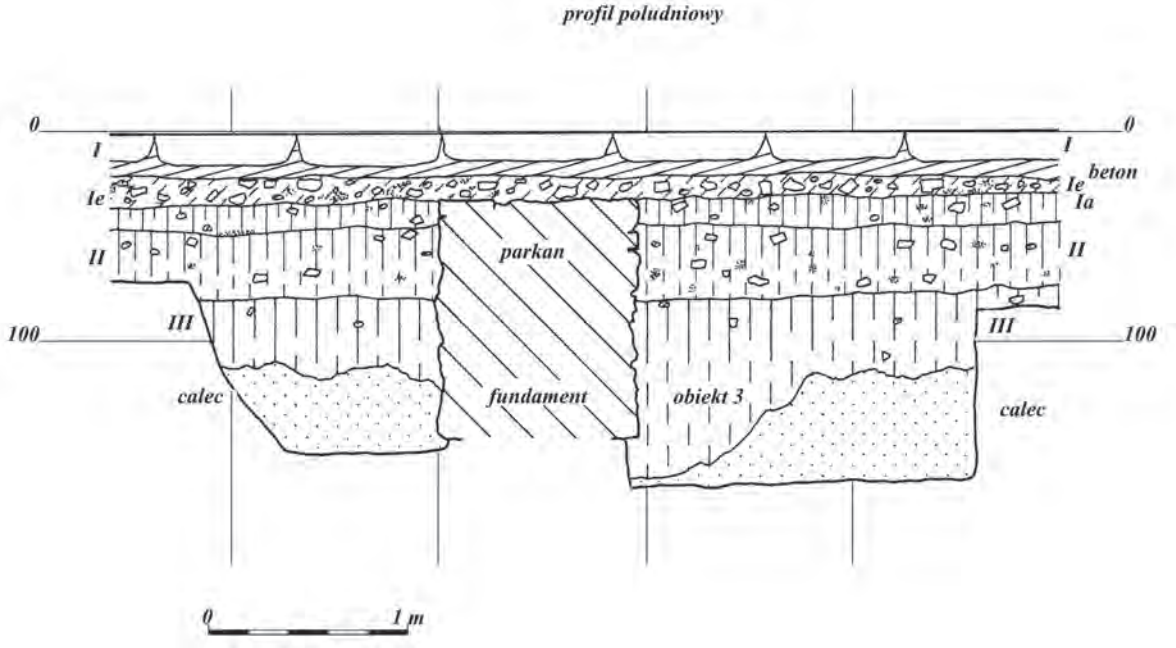
Ryc. 42. Północna część dziedzińca (dawny ogród). Relikty budowli ogrodowej (obiekt 1) wykonanej z cegły gotyckiej, wiązanej wapienną zaprawą murarską. Na koronie muru ułożono cegłę wydobytą z gruzu wypełniającego wnętrze. Widok od południowo-zachodniej strony; fot. Emil Zaitz

kościoła opackiego oraz zabudowań związanych z pierwszą połową XIV wieku. Dopiero podczas przygotowania wykopów budowlanych pod fundamenty i piwnice na poziomie

[24] Prace związane z osuszaniem kościoła i klasztoru podjęto już w 1910 r., a kontynuowano je w latach 1948–1952 oraz na początku lat siedemdziesiątych XX w. Por. Dettloff P.: *Dzieje restauracji*…, s. 66.

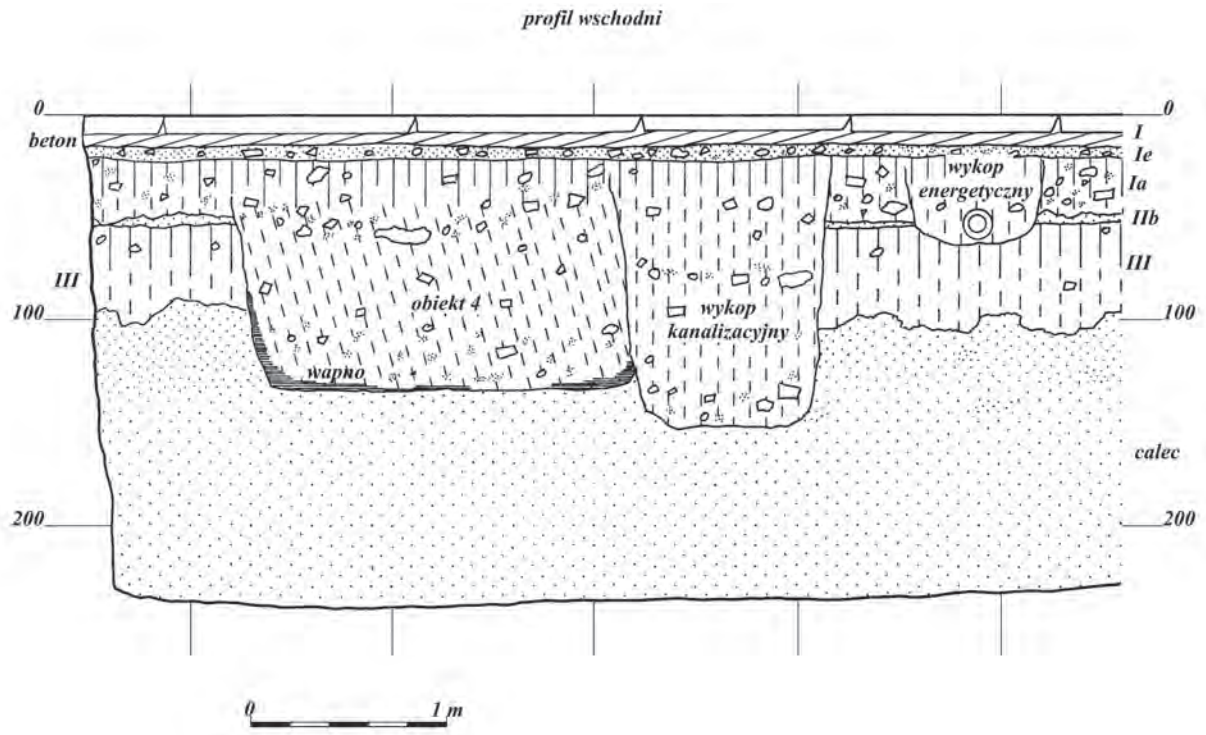

Ryc. 43. Południowo-wschodnia część dziedzińca. Relikty płaskodennej budowli półziemiankowej (obiekt 2) ze schyłku wczesnego średniowiecza, którą wykonano z poziomu użytkowego funkcjonującego na stropie warstwy humusowej (III). Jej dno było nakryte spalenizną, część wschodnia zniszczona wkopem instalacyjnym, na zasypisku warstwy niwelacyjne (II, Ia) i współczesny poziom użytkowy dziedzińca; rys. Grażyna Zaitz

Ryc. 44. Południowa część dziedzińca. Fundament późnogotyckiego lub renesansowego parkanu przedzielającego południową partię dziedzińca i posadowionego na zasypisku średniowiecznej jamy o nieznanym przeznaczeniu (obiekt 3). Po obu stronach muru zachowały się poziomy użytkowe o nieutwardzonej nawierzchni ze średniowiecza (III) i z czasów nowożytnych (Ia, II) uformowane na nasypach niwelacyjnych; rys. Grażyna Zaitz

użytkowym dziedzińca pojawiły się nasypy niwelacyjne z przemieszanego piasku, lessu i utworów humusowych, na których formowały się nowe poziomy użytkowe o nieutwardzonej nawierzchni (zob. ryc. 7, 23; warstwa II; ryc. 14; warstwa Id; ryc. 20; warstwa IIb). Ze stropu nadcalcowej warstwy humusowej oraz z uformowanego nad nią nowego poziomu użytkowego wykonano na obszarze dziedzińca kilka obiektów o charakterze gospodarczym. W północnej części, na terenie ogrodu włączonego do zachodniego dziedzińca dopiero w XX wieku, odkryto zagadkową budowlę ogrodową zbudowaną z gotyckiej cegły o wymiarach 8,0 na 13,0 na 27–28,0 cm, które wiązano wapienną zaprawą murarską. Zachowała się z niego tylko dolna partia o wymiarach 140 na 140 cm, która była wkopana w calec i warstwę III na

Ryc. 45. Wschodnia część dziedzińca (podwórze gospodarcze koło klasztoru). Relikty niewielkiego dołu na wapno (obiekt 4) z czasów nowożytnych z resztkami zalegającego na dnie ciasta wapiennego. W jego sąsiedztwie zachowała się dawna warstwa humusowa ze średniowiecza (III) oraz poziom użytkowy uformowany na nasypie niwelacyjnym z czasów nowożytnych (Ia), z którego wykonano obiekt 4 oraz przekopy instalacyjne; rys. Grażyna Zaitz

głębokość blisko 60 cm (por. ryc. 41, 42; obiekt 1). Jego górna partia uległa całkowitej likwidacji, zaś materiał pochodzący z rozbiórki – gruz ceglany i zaprawa murarska – został zsypany do wnętrza obiektu. Pomiędzy potłuczonymi cegłami znajdowała się też przepalona glina (polepa), która prawdopodobnie pochodziła z konstrukcji (lub z obmazywania?) jego nadziemnej partii. Obecność cegieł gotyckich wskazywała, że może to być pozostałość budowli związanej z późnym średniowieczem lub z okresem renesansu. Wydaje się, że obiekt ten należał do zaplecza powiązanego z funkcjonowaniem ogrodów klasztornych.

W środkowej i południowej części dziedzińca zadokumentowano relikty kilku obiektów ziemnych związanych z działalnością gospodarczą i budowlaną prowadzoną w okresie istnienia klasztoru. Najstarszym z nich była płaskodenna budowla półziemiankowa o charakterze mieszkalnym lub gospodarczym (zob. ryc. 43; obiekt 2). Na jej dnie zalegała warstewka spalenizny przesyconej węglem drzewnym i popiołem, natomiast w partii przydennej pojawiały się drobne grudki polepy oraz okruchy przepalonych kamieni wapiennych. Tu znaleziono też ułamek wczesnośredniowiecznego naczynia glinianego z XI lub XII stulecia. Odkryty obiekt może być śladem osadnictwa funkcjonującego na tym terenie przed przekazaniem go dla klasztoru Cystersów w 1225 roku lub z najstarszą fazą istnienia opactwa. Duże ilości drobnego węgla drzewnego przy jednoczesnym braku wyraźnych śladów warstwy pożarowej (choćby w postaci zwęglonych belek i dranic drewnianych), a także brak śladów działania ognia na poziom użytkowy budowli, na jej dno i ściany oraz na strop dawnej warstwy humusowej (tj. warstwę III) może oznaczać, że był to rodzaj jamy związanej z obsługą pieca. Właściwe urządzenie produkcyjne (piec, palenisko) znajdowało się zapewne poza rozpoznanym zasięgiem budowli. W takim przypadku do wnętrza jamy dostawały się tylko odpadki w postaci popiołu, polepy i drobnego węgla, które usuwano (wyciągano) z domniemanego pieca. Wydaje się, że pozostałości urządzenia piecowego mogły też zostać zniszczone podczas prac ziemnych związanych z wykonywaniem wkopu instalacyjnego zadokumentowanego po wschodniej stronie budowli.

Przypuszczalnie z późnym średniowieczem była związana nieckowata jama wypełniona szarym i szarożółtym utworem gliniastym, który zawierał pojedyncze cętki polepy i ślady węgli drzewnych (ryc. 44; obiekt 3). Jej datowanie oraz interpretacja nie są możliwe. Wydaje się, m.in. z uwagi na brak okruchów cegieł, że obiekt ten może być śladem osadnictwa ze schyłku wczesnego średniowiecza lub z okresu formowania się najstarszej zabudowy klasztornej w drugiej dekadzie XIII stulecia. Częściowo potwierdza to fakt, że w stropie zasypiska jamy posadowiony był fundament parkanu pochodzącego ze schyłku średniowiecza lub z renesansu, który przedzielał południową część dziedzińca. W okresie funkcjonowania młodszego poziomu użytkowego we wschodniej części dziedzińca przypuszczalnie wykonane były dwa różnoczasowe doły na wapno (zob. ryc. 5, 11, 45; obiekt 4). Wykopano je zapewne ze stropu poziomu użytkowego funkcjonującego tu w czasach nowożytnych (ryc. 45; warstwa Ia), a po wybraniu gaszonego wapna (zapewne ciasta wapiennego) każdy z dołów zasypano szarym i szarożółtym utworem piaszczystym z niewielką

ilością drobnego gruzu ceglanego oraz pokruszonej zaprawy murarskiej. Śladem ich pierwotnej funkcji były resztki zeschniętego i odwodnionego wapna zalegającego na dnie i na dolnej części ścianek. W wypełnisku dołów nie znaleziono materiałów, które pozwoliłyby na ich dokładne datowanie. Wydaje się, że w obiekcie usytuowanym na placu przed furtą zgromadzone było wapno przygotowywane na potrzeby remontowe lub budowlane prowadzone wewnątrz klasztoru, natomiast w drugim dole (tj. w obiekcie 4), położonym w obrębie podwórza gospodarczego przy zachodniej ścianie klasztoru, mogło być gaszone wapno do prac przy wzmacnianiu (szkarpowaniu?) ścian budynku zajmującego południowo-zachodnią część opactwa.

Prace badawcze prowadzone po zachodniej stronie klasztoru Cystersów wykazały, że zewnętrzny dziedziniec klasztorny w obecnym kształcie został uformowany dopiero w czasach współczesnych, a więc w XX wieku. Stało się to po zlikwidowaniu znajdujących się tu zabudowań (m.in. lazaretu i oficyny) i murów granicznych, po zasypaniu koryta młynówki klasztornej i rozebraniu mostu, a także po zamknięciu dziedzińca od strony ogrodów klasztornych budynkami obecnych pawilonów, zaś od ulicy Klasztornej parkanem postawionym w miejscu wschodniej ściany oficyny (czworaków) i zachodniego muru lazaretu. W tym samym czasie nadsypano teren zajęty dziś przez chodniki i jezdnię ulicy Klasztornej, podnosząc ich poziom użytkowy o około 50–70 cm. Te ostatnie roboty wykonano dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku, a więc po zlikwidowaniu oficyny postawionej po zachodniej stronie młynówki. Nieco wcześniej nowym parkanem zostały odseparowane tereny klasztorne od obszarów stanowiących zaplecze dawnych młynów klasztornych. Na podstawie obserwacji materiałów budowlanych użytych do wznoszenia parkanu znajdującego się po stronie południowej (od strony młynów i od ulicy Żaglowej) można przyjąć, że obecne mury ceglane powstały dopiero pod koniec XIX lub na początku XX wieku.

Transformations of the West Courtyard of the Cistercian Abbey in Mogiła

The Cistercian Monastery in Mogiła is one of the oldest sacred buildings in the Kraków urban agglomeration and has been in constant use since the 13th century. In 1225 Cistercian monks were moved here from Prandocin by Bishop Iwo Odrowąż who settled them in the 'estate in Mogiła upon Dłubnia' near Kraków. Despite its early origins, the abbey has not been the subject of systematic archaeological research so far. Minor rescue works were carried out here during the installation of heating systems in the church in 1963, the construction of a sewage system in the courtyard in 1971 and in 1974, and during the construction of a water supply system in the monastery garden in 1975. It was not until the years 2005–2011 that some more comprehensive research was conducted on the facility due to the replacement of the surface of the courtyard, conservation of historic monastery walls and adaptation of underground infrastructure. These works were carried out in the courtyard located on the west side of the monastery. In the course of this project, archaeologists uncovered a 14th-century hall building (possibly a lazaretto) oriented perpendicular to the abbey buildings, the bed of an old mill race that carried water to the monastery's mills and fish ponds from the close of the Middle Ages onward, the relics of a baroque (and Renaissance?) bridge flying over the mill race to SS Wenceslaus and Mary's Church, and the remains of a Renaissance vestibule which was pulled down in 1779 before the construction of a new church façade in 1780. During the said conservation works the foundations of the monastery's west wing were also identified, and it was determined that these walls were built in the late Middle Ages (in the 14th and the 15th centuries), and that the south-west section of the buildings was reinforced by enormous buttresses added in the baroque period.

Archaeological research has also made is possible to establish that the present-day shape of the west courtyard is the result of the transformations that this space underwent in the 20th century, following the filling in of the mill race and the demolition of the buildings that used to stand here (the lazaretto and the outbuilding), as well as the fences. Until mid-20th century, the courtyard had been divided into a number of smaller, closed off sections by partition walls: there was the church square in front of the church's entrance, the old garden which occupied the north part of today's courtyard, a small courtyard in front of the monastery gate, a square located on the south side of the hospital building (lazaretto), and a utility yard situated in the south-east section of the courtyard. On the alleged hospital square located on the south side of the lazaretto there was a Gothic bread oven (dated to the 14th century), a well that provided access to drinking water from an aquifer located 7–8 metres below the surface, and, presumably, a small pond formed at the bend of the mill race, whereas in the yards stretching along the west wall of the monastery two pits which had been used to store lime (probably for renovation and construction works) were identified.